ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ε. ΜΥΛΩΝΑ
Καθηγητοῦ Ἀρχαιολογίας Ἐπιτίμου
Προέδρου τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀμερικῆς

ΤΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ

Ἡ εἰς τὸν 17ον τόμον τῶν ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ δημοσιευθεῖσα μελέτη τοῦ κ. Μαν. Ἀνδρονίκου[1] μοὶ παρέχει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπανέλθω εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ταφικῶν ἐθίμων τῆς λεγομένης μυκηναϊκῆς ἐποχῆς καὶ εἰς τὴν παραβολήν των πρὸς τὰ ὁμηρικά. Αἱ γνώσεις μας διὰ τὰ ταφικὰ αὐτὰ ἔθιμα δὲν προέρχονται ἀπὸ ὀλίγας λεπτομερείας, σταχυολογηθείσας ἀπὸ μεμονωμένας ἀνασκαφάς, τῶν ὁποίων τὰ ἀποτελέσματα ἀτελῶς ἢ μερικῶς μόνον ἐδημοσιεύθησαν, ἀλλὰ βασίζονται εἰς ὄγκον παρατηρήσεων καὶ εἰς σαφῆ ἀποτελέσματα πολλῶν ἀνασκαφῶν, γενομένων ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν καὶ ὑπὸ διαφόρων ἐπιστημόνων εἰδικῶν περὶ τὰ μυκηναϊκὰ πράγματα. Ἀρκεῖ νὰ σημειώσω, ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Μυκηνῶν, ἐκτὸς τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου Χρήστου Τσούντα, ἔχομεν τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ μακαρίτου A. J. B. Wace, τοῦ συναδέλφου κ. Carl W. Blegen, τοῦ μακαρίτου Axel Persson καὶ τῶν Γάλλων ἀνασκαφέων τοῦ Ἄργους. Εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περιοχὴν τῆς Πύλου ἔχομεν τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ Blegen, τοῦ συναδέλφου κ. Σπ. Μαρινάτου καὶ τοῦ N. Valmin[2]. Εἰς τοὺς χρόνους μας, δεκάδες ὅλαι τάφων ἐσκά-

---

1. Μαν. Ἀνδρονίκου, «Ὁμηρικὰ καὶ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς», Ἑλληνικά, 17 (1960), σ. 40 - 64.

2. Διὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς περιοχῆς τῶν Μυκηνῶν ὅρα τὰς τελικὰς δημοσιεύσεις: Χρ. Τσούντας, «Ἀνασκαφαὶ τάφων ἐν Μυκήναις», ΑΕ, 1888, σ. 119 - 179 καὶ Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, 1893. Εἰς τὸ ἄρθρον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ὁ Τσούντας περιγράφει μέρος μόνον τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀνασκαφέντων τάφων. Οἱ λοιποὶ παρέμειναν ἀδημοσίευτοι. Εἰς τὸ εὑρετήριον τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν καὶ εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν κτερισμάτων, τῶν προερχομένων ἀπὸ τὰς ἀνασκαφάς του τάφων, ἀναφέρονται ἄνω τῶν 100. Ὁ Wace, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1920 - 1923, ἀνέσκαψεν 24 μεγάλους θαλαμωτοὺς τάφους, τὰ ἀποτελέσματα δὲ τῶν ἀνασκαφῶν του τελικῶς ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ Chamber Tombs at Mycenæ, 1932. Ὁ Blegen, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1925 - 1930, ἀνέσκαψε 50 μεγάλους θαλαμωτοὺς τάφους εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν του ἐδημοσίευσε τελικῶς εἰς τὸ σύγγραμμά του Prosymna, The Helladic Settlement preceding the Argive Heræum, 1937. Ὁ A. W. Persson ἠρεύνησε

φησαν εἰς τὴν Ἀττικὴν ὑπὸ τοῦ προϊσταμένου τῆς Ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας κ. Ἰωάννου Παπαδημητρίου, ὑπὸ τοῦ κ. Σπ. Ἰακωβίδη, ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἀνασκαφέων τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, προεξαρχόντων τοῦ ἀειμνήστου T. Leslie Shear καὶ τοῦ συναδέλφου κ. Homer A. Thompson, καὶ ὑπ' ἐμοῦ εἰς τὴν Ἐλευσῖνα. Αἱ ἀνασκαφαὶ αὗται, ὡς καὶ ἄλλαι εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλληνικῆς γῆς, τὰς ὁποίας χάριν οἰκονομίας χώρου καὶ τῆς ὑπομονῆς τῶν ἀναγνωστῶν ἀποφεύγω νὰ ἀναφέρω, ἀπέδειξαν, ὅτι τὰ ἔθιμα ταφῆς κατὰ τὴν ὑστεροελλαδικὴν ΙΙΙ ἐποχήν, δηλαδὴ κατὰ τὴν κυρίως μυκηναϊκὴν ἐποχήν (περίπου 1400 - 1125 π.Χ.), ἦσαν τὰ αὐτὰ καθ' ὅλην τὴν περιοχήν, τὴν κατεχομένην ὑπὸ τῶν μυκηναίων [1]. Πρὸς τούτοις εἰς τὴν ἀνατολικὴν τοὐλάχιστον πλευρὰν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας πρὸς βορρᾶν μέχρι τῆς Λακεδαίμονος πρὸς νότον, τάφοι ἀρχαιότεροι τῶν μυκηναϊκῶν ἀνεσκάφησαν κατὰ τὴν τελευταίαν πεντηκονταετίαν [2]. Τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν των τεκμήρια ἀποδεικνύουν τὴν ὁμαλὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐθίμων ταφῆς τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἀπὸ τῶν ἐν χρήσει κατὰ τὴν μεσοελλαδικὴν περίοδον. Κατὰ ταῦτα τὰ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς εἶναι ἐξηκριβωμένα, καθ' ὅσον εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθοῦν ἐπιστημονικῶς ἔθιμα μιᾶς παρωχημένης ἐποχῆς ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

---

18 θολωτοὺς τάφους εἰς τὴν Ἀσίνην καὶ εἰς τὴν Μιδέαν - Δενδρά, ἀπὸ τοῦ 1922 - 1939, καὶ τὰ ἀποτελέσματα ἐδημοσίευσεν εἰς τὰς τελικάς του μελέτας· Asine, 1938, The Royal Tombs at Dendra, Near Midea, 1931 καὶ New Tombs at Dendra Near Midea, 1942. Βεβαίως οὔτε ὁ Leaf οὔτε ὁ Schuchhardt ἦτο δυνατὸν νὰ γνωρίζουν τὰ ἀποτελέσματα τῶν πλήρως δημοσιευθεισῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Wace, τοῦ Blegen καὶ τοῦ Persson. Θὰ ἦτο δὲ τραγικὸν δυστύχημα ἐὰν αὐταὶ αἱ ἀνασκαφαί, γενόμεναι ὑπὸ εἰδικῶν ἀρχαιολόγων ἀσχολουμένων μὲ τὰ μυκηναϊκὰ πράγματα, δὲν ἀπέδωσαν νέα στοιχεῖα ἄγνωστα εἰς τοὺς σοφοὺς τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος. Βεβαίως, τὴν ἀπίστευτον αὐτὴν ὑπόθεσιν δὲν δέχομαι. Βιβλιογραφίαν καὶ παραπομπὰς παρέχω εἰς τὰς δύο μου μελέτας διὰ τὰ ἔθιμα ταφῆς, « Homeric and Mycenæan Burial Customs », AJA 52 (1948), σ. 56 - 81 καὶ « Ὁμηρικὰ καὶ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς », ἐναρκτήριον μάθημα, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 4 (1953 - 1954), σ. 263 - 285. Ἐπίσης εἰς τὴν μελέτην μου « Cult of the Dead in Helladic Times », Studies in Honor of David M. Robinson, I, σ. 64 - 105. Ὅρα καὶ Ἰ. Παπαδημητρίου, ΠΑΕ, 1954, σ. 72 - 88 καὶ Σπ. Ἰακωβίδην, ΠΑΕ, 1953, σ. 88 - 102, 1954, σ. 89 - 103 καὶ 1955, σ. 100 - 108. Σπ. Μαρινάτου, ΠΑΕ, 1953, σ. 238 - 250, 1954, σ. 299 - 316 καὶ 1955, σ. 245 - 255. N. Valmin, «Tholos Tombs and Tumuli», Corolla Archæologica, 1932, σ. 216 ἑξ. Διὰ τὰς παλαιοτέρας ἀνασκαφὰς περὶ τὸ Ναύπλιον, Ἄργος, Ἀττικὴν κλπ. ὅρα Π. Καββαδία, Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία, 1909.

1. Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην μυκηναίους ἀποκαλῶ ὄχι μόνον τοὺς κατοίκους τῶν Μυκηνῶν ἀλλὰ καὶ τοὺς κατοίκους τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν ὑστεροελλαδικὴν ἐποχὴν ἐκαλλιέργουν τὸν λεγόμενον μυκηναϊκὸν πολιτισμόν.

2. Ὅρα « Cult of the Dead », σ. 68 - 82 καὶ Blegen - Wace, Symbolæ Osloenses, 9 (1930), σ. 28 - 37.

Προτοῦ ἐξετάσω τὰ ἔθιμα αὐτά, πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι ὄχι μόνον ὁ ἀείμνηστος Child, ἀλλὰ καὶ ἰδικοί μας διδάσκαλοι — Τσούντας, Κεραμόπουλλος, Οἰκονόμος — πολὺ πρὸ τοῦ Βρεττανοῦ σοφοῦ, ἐξῆραν τὴν σπουδαιότητα τῶν ἐθίμων ταφῆς διὰ τὴν ἱστορίαν ἑνὸς λαοῦ. Καὶ ἐγὼ ἐπανειλημμένως ἐτόνισα, ὅτι ἡ γνῶσις τῶν ἐθίμων ταφῆς ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον βοήθημα διὰ τὴν κατανόησιν καὶ τὴν ἐξακρίβωσιν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν σχέσεων ἑνὸς λαοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ ἀφιέρωσα ὁλόκληρον τριακονταετίαν εἰς τὴν μελέτην τῶν ἐθίμων ταφῆς τῶν προϊστορικῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος. Ἐπίσης πρέπει νὰ τονίσω καὶ ἐγὼ ὅτι παράλληλα ἔθιμα ταφῆς εἶναι δυνατὸν νὰ δημιουργηθοῦν ἀνεξαρτήτως εἰς διάφορα μέρη τῆς γῆς καὶ ἀπὸ λαοὺς φυλετικῶς διαφόρους· π.χ. ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν, ἡ ἀπόθεσις κτερισμάτων, ἡ κατάθεσις τοῦ νεκροῦ μὲ τὰ σκέλη ἰσχυρῶς κεκαμμένα, κλπ., ἀπαντοῦν εἰς πολλὰ μέρη τῆς γῆς, ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν Ἰνδιάνων τῆς Ἀμερικῆς. Τοῦτο ἐλέχθη ἐπανειλημμένως καὶ πρὸ πολλοῦ ὑπὸ πολλῶν ἐπιστημόνων. Ἀλλὰ πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι τὸ σύνολον τῶν ταφικῶν ἐθίμων ἑνὸς λαοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπαναληφθῇ ἀνεξαρτήτως ὑπὸ ἑτέρου καὶ εἰς τὸ σύνολον τῶν ἐθίμων πρέπει νὰ βασίζωνται συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν τὴν ἀξίωσιν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς ἐπιστημονικά.

Κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν, τὴν ὑστεροελλαδικὴν II καὶ III περίοδον, ἦσαν ἐν χρήσει, ὡς γνωστόν, δύο εἴδη τάφων, οἱ θολωτοί, τάφοι τῶν βασιλέων, καὶ οἱ λαξευτοὶ θαλαμωτοί, οἱ τάφοι τῶν ἀστῶν. Ἐλάχιστοι θολωτοὶ τάφοι εὑρέθησαν ἀσύλητοι, ἀπολύτως ἢ μερικῶς, μέχρι τοῦδε[1]. Κατ' ἀκολουθίαν δὲν εἶναι δυνατὸν ἀπὸ τοὺς θολωτοὺς νὰ ἐξακριβώσωμεν τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Ταῦτα ὅμως συνάγονται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὰ τεκμήρια, τὰ ὁποῖα διεφύλαξαν οἱ θαλαμωτοί. Ἑκατοντάδες ὅλαι τάφων θαλαμωτῶν ἀνεσκάφησαν μέχρι τοῦδε, ἕκαστος δὲ τούτων περιεῖχε πολλὰς ταφάς, διότι, ὡς γνωστόν, οἱ θαλαμωτοὶ ἦσαν οἰκογενειακοὶ τάφοι. Νομίζω ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ ἔθιμα τῶν βασιλέων διέφερον τῶν ἐθίμων ταφῆς τῶν ἀστῶν ποσοτικῶς μόνον. Ἡ ταφὴ δηλαδὴ τῶν βασιλέων ἐγένετο κατὰ μεγαλοπρεπέστερον τρόπον, τὰ κτερίσματά των ἦσαν πολυπληθέστερα καὶ πολυτιμότερα, οἱ τάφοι των μεγαλύτεροι, ἐγένετο ὅμως κατὰ τὴν αὐτὴν διάταξιν τυπικοῦ, κατὰ τὰ αὐτὰ ἔθιμα.

Αἱ μέχρι τοῦδε γενόμεναι ἀνασκαφαὶ ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ ἐνταφιασμὸς ἦτο ὁ ἐν χρήσει τρόπος ταφῆς εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα καθ' ὅλην τὴν ὑστεροελλαδικὴν ἐποχήν. Σπάνια δείγματα καύσεως ἀνεκαλύφθησαν μέχρι τοῦδε καὶ αὐτὰ ἀνάγονται εἰς τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

---

1. Ὁ τάφος τῆς Μιδέας - Δενδρῶν, τοῦ Ροῦτσι, ἴσως δὲ καὶ τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου ἦσαν ἀσύλητοι, ὁ τάφος τοῦ Βαφειοῦ εἶχε συληθῇ ἐν μέρει. Ὅρα Persson, The Royal Tombs, σ. 68 - 70 διὰ περιγραφὴν βασιλικῆς ταφῆς.

Ἐξηκριβωμένην καῦσιν νεκροῦ τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν χρόνων ἔχομεν ἀπὸ τὸν 41ον τάφον τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους (Προσύμνης) καὶ ἑπτὰ καύσεις τῶν ἰδίων χρόνων ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖον τῆς Περατῆς[1]. Ἀρχαιότερον μοναδικὸν δεῖγμα μυκηναϊκῆς καύσεως ἀνεκάλυψεν ὁ συνάδελφος κ. Σπ. Μαρινᾶτος εἰς τὸν δεύτερον θολωτὸν τάφον τῆς Τραγάνας[2]. Αἱ καύσεις αὗται, παραβαλλόμεναι πρὸς τὸν μέγαν ἀριθμὸν τῶν ἀποκαλυφθεισῶν ταφῶν, εἶναι τόσον ὀλίγαι, ὥστε μετὰ βεβαιότητος δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ ἐνταφιασμὸς ἦτο ὁ μόνος χαρακτηριστικὸς τρόπος ταφῆς εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν.

Εἰς τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους οἱ νεκροὶ ἀπετίθεντο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἐνίοτε δὲ ἐπὶ ἑδράνου κτιστοῦ ἢ λαξευτοῦ κατὰ κανόνα δημιουργηθέντος κατὰ μῆκος τῶν πλευρῶν τοῦ θαλάμου. Περὶ τὸν νεκρὸν ἐτίθεντο τὰ κτερίσματά του, ταῦτα δὲ περιελάμβανον μεγάλα ἀγγεῖα, προφανῶς πλήρη προμηθειῶν, κύπελλα, κοσμήματα, ὅπλα καὶ ὅ,τι ἄλλο. Σπανιώτατα ὁ νεκρὸς καὶ τὰ κτερίσματά του ἐτίθεντο εἰς τετράπλευρον θήκην ὠρυγμένην εἰς τὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου. Μετὰ τὴν ταφὴν τὸ στόμιον τοῦ θαλάμου ἐφράσσετο διὰ ξηροτοίχου συνήθως. Πρὸ τῆς θύρας, καὶ ὡς μία τῶν τελευταίων πρὸς τὸν νεκρὸν πράξεων, οἱ συγγενεῖς φαίνεται ὅτι ἔκαμναν σπονδὴν ἢ μᾶλλον ἔπινον εἰς ἀποχαιρετισμὸν τοῦ ἀποθανόντος (drank a toast λέγει ὁ παρατηρήσας πρῶτος τὸ ἔθιμον συνάδελφος κ. Blegen)[3] καὶ συνέτριβον πρὸ τῆς παραστάδος τὸ κύπελλον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἔπιον. Κατόπιν ὁ δρόμος ἐπληροῦτο χώματος καὶ σῆμά τι, στήλη ἢ ὀγκόλιθος, ἐτίθετο εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ δρόμου ἢ ἄνωθεν τοῦ στομίου διὰ νὰ διακρίνῃ τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς ἄλλους τάφους. Ἐπηκολούθει νεκρόδειπνον, τοῦ ὁποίου τὰ ὑπολείμματα ἔμενον κατὰ χώραν. Πολλάκις τὸ δεῖπνον ἐγένετο εἰς τὸν δρόμον προτοῦ ἀκόμη πληρωθῇ. Ὅτε ἕτερον μέλος τῆς οἰκογενείας ἔπρεπε νὰ ταφῇ, τότε ἀφῃρεῖτο ὅλον ἢ μέρος τοῦ χώματος, τὸ ὁποῖον ἐπλήρου τὸν δρόμον, ἐκρημνίζετο ὁ ξηρότοιχος, ὁ ὁποῖος ἔφρασσε τὸ στόμιον, ὁ θάλαμος ἀπελυμαίνετο διὰ πυρὸς (εἰς τοῦτο δὲ κυρίως ὀφείλονται τὰ τόσα ἴχνη πυρᾶς, τὰ ἀνακαλυφθέντα εἰς μυκηναϊκοὺς τάφους) καὶ τὸ λείψανον ἐτίθετο πλησίον τοῦ προηγουμένως ἀποτεθέντος. Ἠκολούθει τὸ φράξιμον τοῦ στομίου, αἱ σπονδαί, τὸ ταφικὸν δεῖπνον, τὸ πλήρωμα

---

1. Blegen, Prosymna, σ. 242. Τὰς καύσεις καὶ τῆς μυκηναϊκῆς καὶ τῶν ἀρχαιοτέρων ἐποχῶν ἀπηρίθμησα, μετὰ βιβλιογραφίας, εἰς τὰς προηγουμένας μου μελέτας, τὰς ἐπανέλαβε δὲ καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος. Βεβαίως ταύτας περιέλαβεν εἰς τὰς μελέτας της ἡ Lorimer ἐν JHS 53 (1933), σ. 161 ἑξ. καὶ Homer and the Monuments, 1950, σ. 103 ἑξ. Εἰς τὸν κ. Ἰακωβίδην ὀφείλω τὴν πληροφορίαν τῆς Περατῆς, διὰ τὴν ὁποίαν καὶ ἐντεῦθεν τὸν εὐχαριστῶ.

2. Σπ. Μαρινᾶτος, Ἀνασκαφὴ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ, 1955, σ. 251-255.

3. Prosymna, σ. 238. Πρβλ. καὶ Wace, Chamber Tombs, σ. 131, Persson, Asine, σ. 165, 358.

καὶ πάλιν τοῦ δρόμου διὰ χώματος καὶ ἡ τοποθέτησις τῆς στήλης. Κατόπιν ἐπανειλημμένων ταφῶν, ὁ θάλαμος ἐπληροῦτο· τότε οἱ σκελετοὶ τῶν προγενεστέρως ἀποτεθέντων εἰς τὸ δάπεδον παρεμερίζοντο, συνήθως « ἐσαρώνοντο » εἰς σωροὺς παρὰ τὰ πλευρὰ τῶν τοίχων τοῦ θαλάμου, ἢ ἐτίθεντο εἰς λάκκους ἐσκαμμένους εἰς τὸ δάπεδον ἢ εἰς ἀμόρφους κόγχας λαξευθείσας εἰς τοὺς τοίχους τῶν θαλάμων, οὐχὶ σπανίως δὲ τὰ ὀστᾶ ἐρρίπτοντο ἔξω τοῦ θαλάμου εἰς τὸν δρόμον τοῦ τάφου. Εἰς τὸν ἐξοικονομούμενον κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον χῶρον ἐτίθεντο οἱ νέοι νεκροί.

Εἰς τὰς μελέτας μου ἐδέχθην ὅτι ἡ συνήθεια αὐτὴ τοῦ παραμερισμοῦ τῶν ὀστῶν κλπ., ἡ ἀποδεικνυομένη ἀπὸ πλεῖστα παραδείγματα, ἀποδεικνύει ἔλλειψιν σεβασμοῦ πρὸς τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων, τὴν παρελλήλισα δὲ πρὸς τὴν ἀδιαφορίαν, τὴν ὁποίαν ἐπιδεικνύουν οἱ ἥρωες τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας διὰ τὴν τύχην τῶν ὀστῶν τῶν συντρόφων των. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος δέχεται ὅτι πράγματι ἐὰν « μιὰ τέτοια στάση » πιστοποιηθῇ, τότε θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ « βεβαιώσουμε τὴν ἀναντίρρητη ταυτότητα τῶν δύο ἀντιλήψεων »[1]. Ἐγὼ πιστεύω ὅτι ἡ « στάση αὐτὴ » πιστοποιεῖται ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ τεκμήρια. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος πιστεύει ὅτι « μιὰ τέτοια στάση δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πιστοποιηθῇ ». Ὡς μόνον δὲ ἐπιχείρημα κατὰ τῶν λεγομένων μου φέρει « τοὺς ἐνδοιασμούς », ὡς λέγει, τοὺς ὁποίους ἐξέφρασεν ὁ συνάδελφος κ. Στ. Κυριακίδης εἰς τὸ « Πρόσθετον σημείωμα » τῆς μελέτης του τῆς σχετικῆς πρὸς τὴν Νέκυιαν τοῦ Ὁμήρου. Εἰς σελίδα 320 τῆς προσθήκης ἔχομεν τὰ ἑξῆς: « Νομίζω ὅτι τὰ ἀνασκαφικὰ τεκμήρια, τὰ ὁποῖα ὁ διαπρεπὴς ἀρχαιολόγος (δηλ. ὁ Μυλωνᾶς) χρησιμοποιεῖ δὲν ἔχουν τὴν ἀποδεικτικὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν ἀποδίδει εἰς αὐτά. Ἡ παραμέρισις τῶν ὀστῶν τῶν παλαιῶν νεκρῶν ἦτο προϊὸν ἀνάγκης, ὅπως σήμερον ἡ ἀνασκαφὴ τῶν τάφων μετὰ μίαν τριετίαν, ἡ διατήρησις ὅμως αὐτῶν ὁπωσδήποτε ἐντὸς τῶν τάφων ἢ εἰς εἰδικωτέρας ὀστεοθήκας, οἷα τὰ σημερινὰ κοιμητήρια, δεικνύει ὅτι δὲν ἔπαυεν ὁ πρὸς τοὺς νεκροὺς σεβασμός. Ἡ παρατηρουμένη ἐνίοτε καταστροφὴ τῶν κτερισμάτων οὐδεμίαν ἀποδεικτικὴν δύναμιν ἔχει, διότι εἶναι δυνατὸν νὰ ὀφείλεται εἰς ποικίλους λόγους, ὅπως π.χ. εἰς τὴν μέριμναν τῶν ἀποθεσάντων, ἵνα ταῦτα καιόμενα ἢ καταστρεφόμενα συνοδεύσουν τὸν νεκρὸν εἰς τὸν Ἅδην, ἡ δὲ τυμβωρυχία ἀσφαλῶς δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριον ἐλλείψεως σεβασμοῦ καὶ λατρείας παρὰ τῷ λαῷ, ὅπως καὶ ἡ παλαιὰ καὶ νεωτέρα ἱεροσυλία δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριον ἐλλείψεως σεβασμοῦ πρὸς τὸ θεῖον ».

Ἡ βραχύτης τῆς περιγραφῆς μου τῶν ἐθίμων ταφῆς τῶν μυκηναίων, ἡ ἐπιβληθεῖσα ὑπὸ τῶν χρονικῶν ὁρίων ἑνὸς ἐναρκτηρίου μαθήματος καὶ ἡ ἐπιμονή μου νὰ ὑποδείξω τὴν μακραίωνα χρῆσιν τοῦ ἐθίμου τοῦ παραμερισμοῦ τῶν σκελετῶν τῶν προγενεστέρως ταφέντων, ἡ ὁποία τότε ἠμφεσβη-

1. Ἔ.ἀ., σ. 48 - 49.

τεῖτο ὑπὸ ἄλλων συναδέλφων, συνέτεινεν ἴσως εἰς τὴν γένεσιν « τῶν ἐνδοιασμῶν » τοῦ διαπρεποῦς συναδέλφου. Τὴν βραχύτητα, πρὸς τούτοις, ἐθεώρησα προτιμητέαν, διότι εἰς τὴν ἀρχικήν μου μελέτην εἰς τὸ AJA ἐξήγησα τοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι ἐπιβάλλουν τὰ διατυπωθέντα συμπεράσματά μου. Συμφωνῶ μὲ τὴν διατυπωθεῖσαν γνώμην ὅτι ὁ παραμερισμὸς τῶν ὀστῶν, αὐτὸς καθ' ἑαυτόν, ὁ ἐπιβαλλόμενος ὑπὸ ἀνάγκης δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριον ἀποδεικτικὸν ἐλλείψεως σεβασμοῦ. Πιστεύω ὅμως ὅτι ὁ **τρόπος,** μὲ τὸν ὁποῖον γίνεται ὁ παραμερισμὸς αὐτός, φανερώνει τὰς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ὁ **τρόπος,** μὲ τὸν ὁποῖον ἐγένετο ὁ παραμερισμὸς τῶν ὀστῶν εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους, φανερώνει τὴν ἔλλειψιν σεβασμοῦ τῶν ἀπογόνων πρὸς τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων των. Ὅσοι εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἴδουν τοὺς σωροὺς τῶν ὀστῶν τῶν θαλαμωτῶν τάφων καί, ἀκόμη καλύτερον, ὅσοι ἀνέσκαψαν τοιούτους σωροὺς ἀπεκόμισαν ὄχι μόνον τὴν ἐντύπωσιν ἀλλὰ καὶ τὴν γνῶσιν ὅτι οἱ δημιουργοί των δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἠσθάνοντο σεβασμὸν πρὸς τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων των, *διότι οἱ σωροὶ αὐτοὶ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα προσεκτικῆς ἢ καὶ ἁπλῆς τακτοποιήσεως τῶν ὀστῶν, ἀλλ' ἀποτέλεσμα « σαρώματος » τῶν λειψάνων.* Τοῦτο φαίνεται ὅτι εἶναι δύσκολον νὰ γίνῃ καταληπτὸν μακρὰν τῶν πραγμάτων καὶ μόνον ἀπὸ τὰς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφέων καὶ τὰ σχέδια τὰ τόσον γενικευμένα καὶ καθαρά. Τὸ « *σάρωμα* » τῶν ὀστῶν, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει τοὺς σωρούς, εἶναι τελείως ἀντίθετον πρὸς τὴν φροντίδα διὰ τὴν τοποθέτησιν, ἀκόμη καὶ ἐντὸς ἰδίων κιβωτιδίων, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν σημερινὴν ἀνακομιδὴν καὶ οἱ ἄμορφοι *λάκκοι*, εἰς τοὺς ὁποίους ἐσαρώνοντο τὰ ὀστᾶ, ἀπέχουν πολύ, καὶ ὄχι μόνον χρονικῶς, ἀπὸ τὰ σημερινὰ κοιμητήρια καὶ ὀστεοθήκας· καὶ τοῦτο εἰς ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν κατεσκευάζοντο τάφοι μεγαλοπρεπέστεροι τῶν σημερινῶν καὶ ἦτο ἐν χρήσει τυπικὸν ταφῆς περισσότερον ἐξεζητημένον. Ὁ **τρόπος** τοῦ παραμερισμοῦ φανερώνει τὴν ἀδιαφορίαν τῶν ζώντων, ὄχι ξένων ἀνθρώπων, ἀλλὰ τῶν συγγενῶν πρὸς τὰ λείψανα τῶν προγόνων των.

Ἰδοὺ τί γράφει σχετικῶς διὰ τοὺς σωροὺς αὐτοὺς καὶ ἄλλος αὐτόπτης μάρτυς, τοῦ ὁποίου ἡ εἰδικότης καὶ πεῖρα περὶ τὰ μυκηναϊκὰ πράγματα ἀναγνωρίζεται διεθνῶς: « Another even simpler method toward the same end », δηλαδὴ διὰ τὴν ἐξοικονόμησιν χώρου εἰς τὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου γράφει ὁ Blegen, « consisted merely in *sweeping up* the remains into a heap which was left lying on the floor itself... The bones and other objects in the heaps **were always found to lie in utter confusion and disorder; and it was clear that the actual physical remains of the dead were held in little respect, when the time came for a subsequent burial** »[1].

1. Prosymna, σ. 247.

Ὁ Wace, ὁ ὁποῖος ἀφιέρωσε τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ζωῆς του εἰς τὴν μελέτην τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ μᾶς πληροφορεῖ: «Sometimes in clearing the chamber for new occupants the remains of previous interments were *quite obviously thrown out pell-mell into the dromos*», τοῦτο δὲ ἐγένετο ὄχι ἀπὸ ξένους ἢ ἀπὸ ἐπιδρομεῖς, ἀλλ' ἀπὸ αὐτὰ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας. Ὡς παράδειγμα φέρει τὸν τάφον 515: «where the rich finds in the dromos seem to show that the earlier burials of members of what apparently was a well-to-do family *were thrown out* into the dromos by the later members of the family *without regard for the remains of their ancestors*»[1]. Τὴν ἰδίαν πεῖραν ἔχουν καὶ ἄλλοι ἀνασκαφεῖς, ἐν οἷς καὶ ὁ μακαρίτης Persson, ὁ ὁποῖος ἀνεκάλυψεν ἐρριμμένα ὀστᾶ εἰς τοὺς δρόμους τῶν τάφων τῆς Ἀσίνης[2]. Πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ ἀποβολὴ τῶν ὀστῶν ἐκ τοῦ θαλάμου ἀποδεικνύει τὴν μὴ διατήρησίν των εἰς τὸν τάφον· τὸ ἄνοιγμα τοῦ στομίου ἀπετέλει τὸ τέρμα τοῦ τάφου διὰ τοῦτο καὶ ἐφράσσετο διὰ τοίχου, ὁ δὲ δρόμος φαίνεται ὅτι ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ ἔξω τοῦ τάφου ἁπλῆ πρόσβασις, ἄλλως τὸ στόμιον δὲν θὰ ἐφράσσετο.

Ἐναπόθεσις τῶν παραμεριζομένων ὀστῶν εἰς λάκκους ἐσκαμμένους εἰς τὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου, βεβαίως, ἦτο συνήθης. Οἱ λάκκοι οὗτοι εἶναι ἀκαθόριστοι καὶ προφανῶς ἐγένοντο μὲ μεγάλην ἀμέλειαν, τὰ δὲ ὀστᾶ, τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται εἰς αὐτούς, φανερώνουν τὴν ἰδίαν ἀδιαφορίαν, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὸν σχηματισμὸν τῶν σωρῶν. Διότι, ὡς γράφει καὶ πάλιν ὁ Blegen, τοῦ ὁποίου αἱ παρατηρήσεις εὑρίσκουν παράλληλα εἰς τὴν πεῖραν καὶ ἄλλων ἀνασκαφέων, «generally speaking the remains found in the cists appeared to have been *carelessly swept together into a heap without arrangement of any kind*... Further evidence of carelessness in assembling the remains came to light in the fact that the pottery was frequently shattered and many fragments belonging to the vessels deposited in the cists were found scattered about the floor of the chamber»[3]. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Wace τὰ ὀστᾶ, τὰ ὁποῖα συνήθως εὑρίσκονται εἰς τοὺς λάκκους αὐτούς, ἀποκαλεῖ disiecta membra[4]. Εἰς τὰ πλευρὰ τῶν θαλάμων, ἀκόμη δὲ καὶ τῶν δρόμων, ἠνοίγοντο ἀκανόνιστοι ὀπαί, τὰς ὁποίας συνήθως ἀποκαλοῦμεν «κόγχας» ἂν καὶ δὲν ἔχουν τὸ κανονικὸν σχῆμα κόγχης, εἰς τὰς ὁποίας ἄλλοτε μὲν ἐνετί-

1. Chamber Tombs, σ. 130.
2. Asine, σ. 357.
3. Prosymna, σ. 247.
4. Chamber Tombs, σ. 137. Χρησιμοποιῶ τὰ γραφέντα ὑπὸ τῶν ἀγγλοφώνων συναδέλφων, διότι αἱ ἀνασκαφαί των καὶ σχεδὸν σύγχρονοι εἶναι καὶ ἔχουν πλήρως δημοσιευθῆ.

θεντο νεκροὶ ἄλλοτε δὲ ὀστᾶ [1]. Καὶ ἡ τοποθέτησις τῶν ὀστῶν εἰς τὰς κόγχας, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς ὀστεοθῆκαι, ἐγένετο κατὰ τὸν ἴδιον ἀμελῆ τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐγένετο καὶ τὸ « σάρωμα » τῶν σκελετῶν εἰς τοὺς σωροὺς καὶ τοὺς λάκκους. Κατ' ἀκολουθίαν οἱ αὐτοὶ λόγοι ἰσχύουν καὶ διὰ τὰς κόγχας ὡς διὰ τοὺς λάκκους.

Σπανιώτατα οἱ νεκροὶ καὶ τὰ κτερίσματά των ἐτίθεντο εἰς θήκας πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον λαξευθείσας. Πόσον σπανία ἦτο ἡ τοιαύτη διάθεσις ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖον τῆς Προσύμνης, ὅπου ἀκριβεῖς παρατηρήσεις ἦσαν δυναταί. Οἱ πεντήκοντα τάφοι, οἱ ὁποῖοι ἀνεσκάφησαν ὑπὸ τοῦ Blegen ἀπέδωσαν 87 δείγματα λάκκων καὶ θηκῶν. Ἐκ τούτων δύο θῆκαι περιέκλειον σκελετὸν εἰς τὴν ἀρχικήν του θέσιν — ἦτο δηλαδὴ « primary interment », ὡς λέγει ὁ ἀνασκαφεύς [2]. Εἰς τοὺς θολωτούς, ἀπὸ τῆς YE II περιόδου καὶ ἐντεῦθεν, φαίνεται ὅτι ἡ κατάθεσις εἰς θήκας ἦτο περισσότερον συνήθης, διότι ἔχομεν τοιαύτην καὶ εἰς τὸν τάφον τοῦ Βαφειοῦ καὶ εἰς τὸν τάφον τῆς Μιδέας - Δενδρῶν· ἀσφαλῶς δὲ καὶ αἱ συληθεῖσαι θῆκαι τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν λεόντων εἰς τὰς Μυκήνας τὸν αὐτὸν ἀρχικὸν σκοπὸν ἐξυπηρέτουν. Ἤδη ὁ Τσούντας ἐσημείωσε τὴν εἰς θήκας ταφήν, τοιαύτην δὲ ἀπέδωκεν εἰς τὴν φροντίδα τοῦ ταφέντος, ἵνα μὴ μετακινηθοῦν τὰ ὀστᾶ του μετὰ θάνατον » [3].

Οἱ εἰς τὰς θήκας ἐντεθειμένοι νεκροί, οἱ τόσον σπάνιοι, καὶ τὰ πολὺ ὀλίγα δείγματα τῶν καλῶς διατεταγμένων ὀστῶν εἰς λάκκους καὶ κόγχας δὲν δύνανται νὰ ἀποδείξουν γενικὸν σεβασμὸν τῶν μεταγενεστέρων πρὸς τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων. Ἀντιθέτως « τὸ σάρωμα » τῶν ὀστῶν κατὰ τρόπον μεταβάλλοντα αὐτὰ εἰς disiecta membra, ἡ ἀποβολὴ τῶν ἐκ τοῦ θαλάμου, ὁ ὁποῖος ἦτο ὁ τάφος, ἀποδεικνύει τὴν ἀδιαφορίαν τῶν μεταγενεστέρων καὶ τὴν ἔλλειψιν σεβασμοῦ πρὸς τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων. Ἡ πολὺ σπανία προσεκτικὴ τοποθέτησις τῶν ὀστῶν εἰς λάκκους καὶ κόγχας καὶ ἡ ἔτι σπανιωτέρα ταφὴ εἰς θήκας δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς αἰσθηματικοὺς λόγους ἑνὸς ἀτόμου. Εἶναι δυνατόν, δηλαδή, νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἐνίοτε ἐτίθετο εἰς ἰδίαν θήκην τὸ λείψανον πολυαγαπημένης [4] νεαρᾶς συζύγου ἢ πατρὸς προσφιλοῦς ἢ ἀνθρώπου, εἰς τὴν φαντασίαν τοῦ ὁποίου προὐξένησεν ὀδυνηρὰν ἐντύπωσιν τὸ κατάντημα τῶν ὀστῶν φίλων καὶ προγόνων, καὶ ὁ ὁποῖος ἀπὸ αἰσθηματικοὺς λόγους ἀφῆκεν

---

1. Ὁ Wace λέγει ὅτι δὲν ἀνεῦρεν οὔτε μίαν κόγχην εἰς τοὺς ὑπ' αὐτοῦ ἀνασκαφέντας τάφους (Chamber Tombs, σ. 136), ὁ δὲ Τσούντας (AE, 1888, σ. 129) ἀναφέρει, ὅτι ἐκ τῶν 52 τάφων, τοὺς ὁποίους ἐδημοσίευσε, μόνον 3 εἶχον κόγχας.

2. Prosymna, σ. 246.

3. Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 137.

4. Ὁ σκελετός, ὁ εὑρεθεὶς εἰς τὴν μόνην θήκην τῶν τάφων τοὺς ὁποίους ἀνέσκαψεν ὁ Wace, ἀνῆκεν εἰς γυναῖκα (Chamber Tombs, σ. 136). Ὁ Blegen δὲν ὁρίζει ἐὰν οἱ δύο σκελετοί, τοὺς ὁποίους ἀπεκάλυψεν εἰς τὴν Πρόσυμναν ἦσαν τὰ λείψανα ἀνδρῶν ἢ γυναικῶν (Prosymna, σ. 220 καὶ 246).

ἐντολὴν νὰ ταφῇ εἰς θήκην. Εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν θολωτῶν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἄρχοντες κραταιοί, ὄχι μόνον ἀπὸ λόγους αἰσθηματικοὺς κινούμενοι ἀλλὰ καὶ ἀπὸ λόγους οἰκογενειακοῦ κύρους, ὥριζον ὅπως ταφοῦν εἰς τὰς θήκας, τὰς ὁποίας ἡτοίμαζον αὐτοὶ οἱ ἴδιοι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς των. Σημειωτέον ὅτι εἰς τοὺς ἀρχαιοτέρους θολωτοὺς τάφους τῆς πρώτης ὁμάδος τοῦ Wace [1], δὲν ἔχομεν θήκας. Αὗται ἀναφαίνονται τὸ πρῶτον εἰς τὴν δευτέραν ὁμάδα καὶ ἐγένοντο δι' ἄρχοντας, οἱ ὁποῖοι εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἴδουν τὴν κατάστασιν τῶν ὀστῶν τῶν προγενεστέρων καὶ οἱ ὁποῖοι πιθανῶς διὰ λόγους κύρους ἢ καὶ αἰσθηματικοὺς προέβλεψαν διὰ τὴν διατήρησιν τῶν κτερισμάτων καὶ τῶν λειψάνων των. Τὸ παράδειγμα τῶν ἀρχόντων θὰ ἐμιμήθησαν ἀργότερον καὶ οἱ κοινοί, ἀλλὰ πλούσιοι, ἀστοί· διότι, καθ' ὅσον γνωρίζω, οὐδεμία τῶν θηκῶν τῶν θαλαμωτῶν τάφων εἶναι προγενεστέρα τῆς YE III περιόδου.

Ἔχω πρόσφατον καὶ σύγχρονον παράδειγμα, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει τὴν αἰσθηματολογίαν ἀτόμων πρὸς τὰ λείψανά των. Ἀγαπητὸς καὶ σοφὸς συνάδελφος, ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι δὲν πιστεύει τὰς δεισιδαιμονίας τῶν ἀστῶν, ὥριζεν εἰς τὴν διαθήκην του ὅπως μετὰ θάνατον τὸ πτῶμά του δωρηθῇ εἰς τὸ ἀνατομεῖον τοῦ Πανεπιστημίου διὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν φοιτητῶν. Τοῦτο δὲ κατόπιν ἐκκλήσεως τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς διὰ τοιαύτας δωρεάς. Μετὰ παρέλευσιν χρόνου μοὶ εἶπεν ὅτι ἤλλαξε γνώμην, μετέβαλε τὴν διαθήκην του καὶ τώρα ὥριζεν ὅπως τὸ πτῶμά του καῇ καὶ ἡ τέφρα σκορπισθῇ περὶ τὸ θερινόν του οἴκημα εἰς γραφικὸν παράλιον τοῦ Ἀτλαντικοῦ. Ὅταν τὸν ἠρώτησα τοὺς λόγους τῆς μεταβολῆς τῆς ἀποφάσεώς του, μοὶ ἀπήντησεν ὅτι ἁπλῆ ἐπίσκεψις εἰς τὸ ἀνατομεῖον καὶ προσωπικὴ διαπίστωσις τῆς μεταβολῆς, τὴν ὁποίαν ὑφίστανται τὰ πτώματα κατόπιν τῆς φοιτητικῆς ἐπεμβάσεως, τὸν ἔκαμε νὰ ἀηδιάσῃ τόσον ὥστε νὰ μὴ θέλῃ τὸ σῶμά του, ἔστω καὶ ἄψυχον καὶ χωρὶς αἰσθήσεις, νὰ ὑποβληθῇ εἰς τὴν τραγικὴν ἐκείνην διαδικασίαν. « Τὸ σῶμά μου », προσέθεσε, « μοῦ ἐχάρισε τόσας εὐχαρίστους ὥρας, ὥστε θὰ ἦτο ἔγκλημα ἐὰν τοῦ ἐπεφύλασσον τοιοῦτο τέλος ». Οἱ ἴδιοι λόγοι, ἀκόμη καὶ λόγοι κύρους, ἴσως ἐξώθουν μερικοὺς ἀπὸ τοὺς μυκηναίους νὰ φροντίσουν ἰδιαιτέρως διὰ τὰ λείψανά των. Πῶς ὅμως ἄλλως δύναται νὰ ἐξηγηθῇ « τὸ σάρωμα τῶν ὀστῶν » καὶ ἡ ἐκβολή των ἐκ τοῦ τάφου; Νομίζω ὅτι καὶ ὁ θρυμματισμὸς τῶν ἀγγείων - κτερισμάτων καὶ ἡ ἀφαίρεσις τῶν ἐξ αὐτῶν πολυτίμων καὶ χρησίμων συμβάλλει εἰς τὸ συμπέρασμα περὶ τῆς ἀδιαφορίας καὶ ἐλλείψεως σεβασμοῦ τῆς χαρακτηριζούσης τὰ ἔθιμα ταφῆς τῶν μυκηναίων· ἀλλὰ περὶ τούτου θὰ πραγματευθῶ κατωτέρω [2].

---

1. Ὅρα Wace, Mycenæ, σ. 16.

2. Πιστεύω καὶ ἐγὼ ὅτι ἡ ἀφαίρεσις πολυτίμων ἀπὸ ἕνα ναὸν ἢ καὶ ἀπὸ εἰκόνισμα, ἐὰν γίνεται ὑπὸ ἑτεροδόξων ἐχθρῶν ἢ κλεπτῶν ἢ ἀκόμη καὶ ὑπὸ τῶν πιστῶν

Εἶναι φυσικὸν διὰ τὸν σοφὸν διδάσκαλον τῆς ἀρχαίας θρησκείας τῶν Ἑλλήνων καὶ σεβαστὸν συνάδελφον κ. Nilsson νὰ μὴ θελήσῃ νὰ δεχθῇ πλήρως τὰ συμπεράσματα, ὄχι μόνον τὰ ἰδικά μου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων εἰδικῶν ἀνασκαφέων τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, τοῦ Blegen, τοῦ Wace καὶ αὐτοῦ τοῦ Persson. Διότι ἡ χαρακτηριστικὴ ἀδιαφορία τῶν μυκηναίων πρὸς τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων των δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς λατρείας τῶν ἡρώων ὑπόθεσίν του, ἡ ὁποία τοῦ εἶναι τόσον προσφιλής. Νομίζω ὅμως, ὅτι οἱ χρησιμοποιοῦντες τὰς γνώμας του διὰ νὰ ἀποδείξουν τὸ ἐσφαλμένον τῆς ἐργασίας ἄλλων δὲν πρέπει νὰ παραθέτουν γενικούς του χαρακτηρισμοὺς ἀλλ' ἐπιχειρήματα ἐκ τῶν πραγμάτων εἰλημμένα. Πρὸς τούτοις, νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ δίδουν μόνον χαρακτηρισμούς, οἱ ὁποῖοι φανερώνουν ἀντιθέσεις ἀπόψεων δύο ἐρευνητῶν καὶ νὰ παραβλέπουν τὰ σημεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα συμφωνοῦν. Διότι ὁ Nilsson δὲν εἶπε μόνον « ὅτι ἡ γνώμη αὐτὴ... τοῦ καθηγητῆ Μυλωνᾶ εἶναι eine unverbindliche Vermutung », ὅπως γράφει ὁ κ. Ἀνδρόνικος, χωρὶς νὰ λάβῃ τὸν κόπον νὰ πληροφορήσῃ τὸν ἀναγνώστην του ποίαν γνώμην τοῦ Μυλωνᾶ εἶχεν ὑπ' ὄψει του ὁ Nilsson, ὅταν εἰς ὑποσημείωσίν του σχετιζομένην μὲ τὴν ἡρωολατρείαν ἔγραφε τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτόν. Εἰς τὴν σελίδα 617 τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ περὶ τῆς Μινωικῆς-Μυκηναϊκῆς θρησκείας βιβλίου του ὁ αὐτὸς Nilsson λέγει : « *In the main there is an agreement* between the views of Professor Mylonas and mine as regards the similarities and dissimilarities of Mycenaean and Homeric burial customs, but there are certain divergences to which attention must be paid ». Divergence, κατὰ τὸ λεξικόν, σημαίνει « ἀπόκλισις γνώμης », δηλαδὴ διαφορὰ γνώμης. Καὶ βεβαίως αἱ « ἀποκλίσεις » αὐταὶ δὲν εἶναι τόσον σπουδαῖαι ὅσον ἡ συμφωνία εἰς τὴν οὐσίαν — « agreement in the main ». Καὶ ἡ συμφωνία αὐτὴ εἶναι εἰς τὰς ἀντιλήψεις μας διὰ τὰ

διὰ σκοποὺς κοινωφελεῖς, δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν ἀσεβείας πρὸς τὸ θεῖον. Ἀλλ' ὅταν γίνεται ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἱερεῖς τοῦ ναοῦ ἢ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς πρὸς ἴδιόν των πλουτισμὸν καὶ χρῆσιν, πιστεύω ὅτι ἀποτελεῖ ἀσέβειαν πρὸς τὸ θεῖον. Καὶ ὁ θρυμματισμὸς τῶν κτερισμάτων, ἡ ἀφαίρεσις τῶν χρησίμων καὶ πολυτίμων, τὸ « σάρωμα » τῶν ὀστῶν καὶ ἡ ἐκβολή των ἐκ τοῦ τάφου δὲν ἐγένετο ἀπὸ ξένους ἢ ἐχθρούς, ἀλλ' ἀπὸ αὐτὰ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας. Ἐνθυμοῦμαι καλῶς πῶς ὁ μακαρίτης Κουρουνιώτης καὶ ἐγὼ διετρέξαμεν τὸν κίνδυνον νὰ ξυλοκοπηθῶμεν ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς τῆς « Ἀκαδημείας τοῦ Πλάτωνος », διότι ἐνόμιζον ὅτι τὸ νεκροταφεῖον, τὸ ὁποῖον ἀνεσκάπτετο, ἦτο σχετικῶς νέον, δηλ. μερικῶν αἰώνων μόνον, καὶ ἐξεμάνησαν διότι τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων των « ἀνεσκάπτοντο κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον », ἂν καὶ ὁ τρόπος ἦτο ὁ μετὰ προσοχῆς συνήθης εἰς σημερινὰς ἀνασκαφάς. Τοῦτο δὲ φαντάζομαι ὅτι ἐπέβαλεν εἰς αὐτοὺς ὁ σεβασμὸς πρὸς τὰ ὀστᾶ τῶν προγενεστέρων, ἴσως δὲ καὶ φόβος. Ἀντιθέτως, εἰς τὴν Σμύρνην μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀνακατάληψίν της τὸ 1922, εἶδον τὰ ὀστᾶ τῶν παλαιῶν Σμυρναίων νὰ ρίπτωνται εἰς τοὺς δρόμους ἀπὸ τὰς ὀστεοθήκας καὶ τοῦτο νὰ θεωρῆται κατόρθωμα τῶν Τούρκων στρατιωτῶν.

μυκηναϊκὰ καὶ ὁμηρικὰ ἔθιμα ταφῆς, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ θέμα τῆς μελέτης καὶ τοῦ κ. Ἀνδρονίκου καὶ τῆς ἰδικῆς μου.

Ἀκόμη καὶ ἡ διαπίστωσις διαφορᾶς γνώμης δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ὁ εἷς τῶν ἐρευνητῶν, ὁποιοσδήποτε καὶ ἂν εἶναι, ἔχει δίκαιον καὶ ὁ ἄλλος σφάλλει. Πολλαὶ καὶ σοβαραὶ γνῶμαι τοῦ Nilsson θὰ παραμείνουν διὰ νὰ διδάσκουν τὰς ἐπερχομένας γενεὰς τῶν σπουδαστῶν, ἀλλὰ καὶ μερικαί, διὰ τὰς δοξασίας τῶν μυκηναίων ἰδίως, φαίνεται ὅτι δὲν στηρίζονται εἰς τὰ πράγματα. Τὴν καῦσιν π.χ. κτερισμάτων τινῶν εἰς τοὺς τάφους, τὴν ὁποίαν πρῶτος παρετήρησεν ὁ Τσούντας καὶ ἐπεβεβαίωσαν μεταγενέστεροι ἀνασκαφεῖς, ὁ Nilsson ἀποδίδει εἰς «survival of the custom of burning gifts to the dead together with the corpse» καὶ προσθέτει: «This implies that the Greeks, when they immigrated, used cremation, but having settled in Greece succumbed to Minoan culture in burial customs as well as in other habits of life and in art, though they sometimes kept the burning of gifts to the dead as a survival of their old custom»[1].

Ἐὰν ὄντως οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, τότε οἱ πρωτοαφιχθέντες Ἕλληνες προπάτορες τῶν μυκηναίων θὰ ἔκαιον τοὺς νεκρούς των ἐπί τι διάστημα καὶ μέχρις ὅτου οἱ ἀπόγονοί των ὑπέκυψαν εἰς τὴν μινωικὴν ἐπίδρασιν. Αἱ μέχρι τοῦδε γενόμεναι ἀνασκαφαὶ ἀπέδειξαν ὅτι ἡ μινωικὴ ἐπίδρασις ἦτο βαθμιαία, ὅτι ἤρχισεν ἀφ' οὗ οἱ νέοι κάτοικοι ἦσαν ἤδη ἐγκατεστημένοι εἰς τὴν νέαν των πατρίδα ἐπὶ ἑκατονταετηρίδα ὅλην, ἐγένετο δὲ ἰσχυρὰ καὶ σχεδὸν ἐπεκράτησε μετὰ πάροδον τριῶν αἰώνων. Ἐπίσης τὰ μέχρι τοῦδε δι' ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθέντα τεκμήρια ὑποδεικνύουν, ὅτι οἱ πρωτοαφιχθέντες «Ἕλληνες», οἱ ἀρχαιότεροι ἐν Ἑλλάδι προπάτορες τῶν μυκηναίων, ἔφθασαν καὶ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν ἀνατολικὴν περιοχὴν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος πρὸς τὸ τέλος τῆς πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς, περὶ τὸ 1900 π.Χ., ὅτι ἦσαν οἱ φορεῖς τῆς λεγομένης μινυακῆς κεραμεικῆς. Καὶ ἐὰν ἔτι ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ πρῶτοι Ἰνδο-Εὐρωπαῖοι ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν νεολιθικὴν ἐποχήν, ὡς ἐνίοτε ὑποστηρίζεται, καὶ πάλιν ἡ ἀρχὴ τῆς μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς, τὸ 1900 π.Χ., θὰ ἀποτελέσῃ τὸ κατώτατον χρονολογικὸν ὅριον διὰ

---

1. Τσούντας, ΑΕ, 1888, σ. 134. Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 138 καὶ 148. Nilsson, Minoan-Mycenæan Religion, 2α ἔκδ., σ. 599 καὶ Geschichte der Griechischen Religion, 2α ἔκδ. 1955, σ. 376. Ἡ παραβολὴ τῶν παραπομπῶν εἰς τὰ δύο συγγράμματα θὰ ἀποδείξῃ πῶς ὁ Nilsson ἐχρησιμοποίησεν ἄνευ μεταβολῶν εἰς τὸ δεύτερον σύγγραμμά του τὰ ὑπ' αὐτοῦ γραφέντα εἰς τὸ πρῶτον διὰ τὰ μυκηναϊκὰ ἔθιμα. Τὴν παράγραφον τοῦ Nilsson, εἰς τὸ G.G.R., παρέχει καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος, εἰς σελ. 46, χωρὶς καὶ νὰ ἀναφέρῃ ὅτι ἤδη τὸ 1951 εἰς τὴν μελέτην μου «The Cult of the Dead», σ. 91-93, ἀντέκρουσα, καὶ νομίζω ἐπιτυχῶς, τὴν γνώμην τοῦ Nilsson. Εἰς τὴν μελέτην μου ἐκείνην δίδω καὶ τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν καὶ προσπαθῶ νὰ ἑρμηνεύσω τὸ φαινόμενον.

τὸ πρόβλημά μας. Μέχρι τοῦδε, ἑκατοντάδες ὅλαι τάφων τῆς μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς ἀνεσκάφησαν εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος· οὐδαμοῦ ἐσημειώθη καῦσις. Οἱ τάφοι, οἱ ἀντιπροσωπευτικοὶ τῶν ἀπὸ τοῦ 19ου καὶ ἐντεῦθεν αἰώνων, πράγματι ὅλοι οἱ προγενέστεροι προϊστορικοὶ τάφοι τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, περιέκλειον μόνον ἐνταφιασμούς. Θὰ εἶναι πράγματι παράδοξον καὶ μοναδικὸν φαινόμενον ἐὰν οἱ μυκηναῖοι μετὰ 10 ἢ 15 ἢ καὶ περισσοτέρας γενεὰς αἴφνης ἐνεθυμήθησαν τὸ ὑποτεθὲν προγονικὸν ἔθιμον, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν εἶχον οἱ προπάτορές των οἱ ἐγκατασταθέντες εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα. Ἡ γνώμη αὐτὴ τοῦ Nilsson φαίνεται ὅτι δὲν στηρίζεται εἰς τὰ πράγματα, ὡς ταῦτα ἀπεκαλύφθησαν ὑπὸ τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης.

Εἰς τὴν σ. 619 τοῦ συγγράμματός του ὁ Nilsson ἀποδίδει τὸ «σάρωμα» τῶν ὀστῶν, τὴν ἀφαίρεσιν καὶ τὸν θρυμματισμὸν τῶν κτερισμάτων, πράγματα τὰ ὁποῖα δὲν ἀρνεῖται, εἰς τὴν «ambiguous attidude towards the dead which is characteristic of man. Even in our times the graves of well to-do families are well cared for, but the graves of the poor neglected and soon overgrown with weeds and forgotten». Νομίζω ὅτι τὸ ἐπιχείρημα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζει τὴν γνώμην του, δὲν εὐσταθεῖ. Διότι δὲν πρόκειται περὶ ἐξωραϊσμοῦ καὶ ἐξωτερικῆς διατηρήσεως καὶ ἐμφανίσεως τῶν τάφων, ἀλλὰ περὶ αὐτῆς ταύτης τῆς συμπεριφορᾶς μελῶν τῆς αὐτῆς οἰκογενείας πρὸς τὰ ὀστᾶ τῶν προπατόρων των, συμπεριφορὰν τὴν ὁποίαν ἀκολουθοῦν ὁμοιομόρφως καὶ πλούσιοι καὶ πτωχοί. Οὐδὲ πρόκειται διὰ μίαν ἢ δύο μεμονωμένας περιπτώσεις, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν εἰς μίαν «ambiguous attitude towards the dead» ὡρισμένων ἀτόμων, ἡ ὁποία ἐκπηγάζει ἀπὸ διάφορον θρησκευτικὴν ἢ ἠθικὴν ἀντίληψιν καὶ παράδοσιν, ἀλλὰ διὰ πολλὰς περιπτώσεις, εἰς τὰς ὁποίας μετέχουν ὅλα τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν θρησκευτικὴν παράδοσιν.

Εἰς τὴν προσθήκην, κατωτέρω, θὰ ἐξετάσω καὶ ἄλλην διαφορὰν γνώμης περιστρεφομένην περὶ τὰ εὑρήματα τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου, διότι καὶ ταῦτα χρησιμοποιοῦνται ἄνευ ἐξηκριβωμένης ἐρεύνης ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει γνώμης ἐκφρασθείσης πρὸ ἑξηκονταετίας. Πάντως νομίζω, ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια καὶ μεθοδολογία ἀπαιτεῖ ὅπως, προτοῦ χρησιμοποιήσῃ τις γενικοὺς χαρακτηρισμούς, ὑποδεικνύοντας διαφορὰν γνωμῶν, *ὀφείλει* νὰ ἐξακριβώσῃ ποῦ αἱ γνῶμαι συμπίπτουν, ἐὰν βεβαίως γνωρίζῃ τὰ ὑπὸ τοῦ Nilsson γραφέντα, διότι ἄλλως, ἀπορρίπτων γνώμην μου, κινδυνεύει νὰ ἀπορρίψῃ καὶ τὴν γνώμην ἐκείνου, τὴν μαρτυρίαν τοῦ ὁποίου ἐπικαλεῖται.

Μολονότι τὸ 1948, ὅτε ἐκυκλοφόρησεν ἡ πρώτη μου μελέτη διὰ τὰ μυκηναϊκὰ καὶ ὁμηρικὰ ἔθιμα ταφῆς, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μαντεύσω τὰς «divergences», τὰς ὁποίας θὰ εἶχεν ὑπ' ὄψει του ὁ Nilsson εἰς τὸ βιβλίον του, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη τὸ 1950, ἐν τούτοις ὅμως συνέχισα τὰς ἐρεύνας μου

καὶ ἐμελέτησα ἐπισταμένως τὰ στοιχεῖα τὰ συναφῆ πρὸς τὰ προϊστορικὰ ταφικὰ ἔθιμα τῶν κατοίκων τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρεύνης μου ἐκείνης ἐδημοσίευσα εἰς εἰδικὴν μελέτην ἐπιγραφομένην «The Cult of the Dead in Helladic Times», αὕτη δὲ ἐκυκλοφορήθη τὸ 1952, μολονότι ἐξετυπώθη τὸ φθινόπωρον τοῦ 1951. Ὁ Nilsson δὲν ἦτο δυνατὸν βεβαίως νὰ εἶχεν ὑπ' ὄψει του τὴν μελέτην μου ἐκείνην, ὅταν ἐξέδιδε καὶ πάλιν τὸ περὶ Μινωικῆς - Μυκηναϊκῆς θρησκείας ἔργον του. Ἁπλῆ δὲ παραβολὴ τοῦ συγγράμματος ἐκείνου πρὸς τὸ βιβλίον του περὶ τῆς θρησκείας τῶν ἀρχαίων θὰ ἀποδείξῃ ὅτι αἱ εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1955, διατυπούμεναι γνῶμαι διὰ τὴν θρησκείαν τῶν προϊστορικῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος στηρίζονται ἀπολύτως ἐπὶ τῶν ὑποθέσεων, τὰς ὁποίας ἔκαμε εἰς τὸ σύγγραμμά του περὶ τῆς Μινωικῆς - Μυκηναϊκῆς θρησκείας. Εἰς τὴν μελέτην μου ὅμως τοῦ 1951 ἐξήτασα μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ὁ Nilsson ἀπηρίθμησεν εἰς τὰς σελίδας 616-619 τοῦ συγγράμματός του περὶ τῆς Μινωικῆς - Μυκηναϊκῆς θρησκείας. Πιστεύω ὅτι ἀπέδειξα εἰς τὴν μελέτην μου ἐκείνην ὅτι ἀκόμη καὶ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα δὲν συμβάλλουν εἰς τὰς ὑποθέσεις του περὶ ἡρωολατρείας καὶ ὅτι τὰ συμπεράσματά μου περὶ τῶν ἐθίμων ταφῆς ἀποδεικνύονται ὡς ὀρθὰ ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἀποκαλυφθέντων. Δὲν γνωρίζω μεταγενεστέραν μελέτην, ἡ ὁποία νὰ τὰ ἀπέδειξεν ὡς ἐσφαλμένα διὰ τεκμηρίων ἐξηκριβωμένων καὶ οὐχὶ διὰ γενικοτήτων μὴ συνοδευομένων ὑπὸ ἀποδείξεων, καὶ ἐκ τῶν «ἐπιχειρημάτων» τοῦ κ. Ἀνδρονίκου παραμένουν μόνον οἱ «ἐνδοιασμοὶ» τοῦ συναδέλφου κ. Κυριακίδη, τοὺς ὁποίους ἐξήτασα ἀνωτέρω.

Ἡ συσσώρευσις τῶν ὀστῶν, ἡ ἐκβολή των ἐκ τοῦ τάφου, ὁ θρυμματισμὸς καὶ αὐτῶν τῶν κτερισμάτων, τεμάχια τῶν ὁποίων εὑρέθησαν ἄλλα μὲν εἰς τὸν θάλαμον ἄλλα δὲ εἰς τὸν δρόμον, ἴσως ὑποτεθῇ ὅτι ὀφείλεται εἰς τυμβωρυχίας. Καὶ ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ δὲν εὐσταθεῖ. Οἱ θαλαμωτοὶ τάφοι εἶναι ὑπόγειοι καὶ γενικῶς τὸ ὑπέρθυρόν των ἦτο κατὰ 1.50 μέχρι 2 μ. κάτωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, ὡς αὕτη ἐσχηματίζετο μετὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ δρόμου. Οἱ τυμβωρύχοι θὰ ἔπρεπε νὰ σκάψουν ὀπήν, ἀρκετοῦ πλάτους καὶ βάθους τοὐλάχιστον 2.50 μέχρι 3 μέτρων, διὰ νὰ φθάσουν σημεῖον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου θὰ ἦτο εἰς αὐτοὺς δυνατὸν νὰ εἰσχωρήσουν εἰς τὸν τάφον. Ἀλλ' ἡ θύρα καὶ τὸ στόμιον τοῦ τάφου ἐφράσσετο ὑπὸ τοίχου, μέρος δὲ καὶ τούτου θὰ ἔπρεπε νὰ κρημνισθῇ. Τὸ ἔργον δὲν ἦτο τόσον εὔκολον, διότι ὁ ξηρότοιχος τοῦ στομίου συνήθως ἔχει ἀρκετὸν πλάτος, ἐνίοτε μέχρι δύο μέτρων. Ἡ ὅλη ἐργασία θὰ ἀπήτει πολὺν χρόνον καὶ κόπον. Πρὸς τούτοις, ὡς ἐδίδαξε πρῶτος ὁ Τσούντας, οἱ μυκηναϊκοὶ τάφοι δὲν ἦσαν συνηθροισμένοι εἰς νεκροταφεῖα κείμενα ἔξω τῆς πόλεως, ἀλλ' ἐλαξεύοντο πλησίον τῶν οἰκιῶν τῶν γενῶν, τὰ ὁποῖα ἐξυπηρέτουν[1]. Εἶναι προφανὲς ὅτι τυμβωρυχία ἀποκλείεται

1. Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 21. ΑΕ, 1888, σ. 125.

κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν, ὡς ἐκ τοῦ ὄγκου τῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία ἀπητεῖτο καὶ τῆς γειτνιάσεως οἰκημάτων. Ἀλλὰ τυμβωρυχία ἀποκλείεται καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, διότι οἱ τάφοι, οἱ ὁποῖοι διετηρήθησαν ἀσύλητοι καὶ οἱ ὁποῖοι περιέχουν σωροὺς ὀστῶν, εὑρέθησαν μὲ τὸν δρόμον των πλήρη χωμάτων παλαιῶν καὶ τὸ στόμιον τοῦ θαλάμου τετοιχισμένον. Εἶναι δὲ ὅλως ἀδύνατον καὶ νὰ φαντασθῶμεν κἂν ὅτι τυμβωρύχοι, ἀφ' οὗ ἐσύλησαν τὸν τάφον καὶ ἐσάρωσαν τὰ ὀστᾶ καὶ τὰ κτερίσματα, ἔφραξαν καὶ πάλιν τὴν εἴσοδον μὲ τοῖχον. Κατὰ ταῦτα ἡ κατάστασις τῶν ὀστῶν ὀφείλεται εἰς αὐτοὺς τούτους τοὺς μυκηναίους καὶ ἡ κατάστασις αὐτή, ὅπως φανερώνουν τόσαι περιπτώσεις, ἀποδεικνύει τὴν ἀδιαφορίαν καὶ τὴν ἔλλειψιν σεβασμοῦ τῶν μεταγενεστέρων πρὸς τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων.

Ἀκόμη μία συνήθεια τῶν μυκηναίων ἐξηκριβώθη ὑπὸ τῶν ἐπιστημόνων, οἱ ὁποῖοι ἀνέσκαψαν τάφους. Τὰ κτερίσματα τῶν προγενεστέρως ταφέντων παρεμερίζοντο ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων κατὰ τρόπον τόσον ἀμελῆ ὥστε συνήθως ἐθρυμματίζοντο. Πολλάκις ἀγγεῖα ἐρρίπτοντο ἔξω τοῦ θαλάμου εἰς τὸν δρόμον, συνήθως δὲ ἄλλα τεμάχια τοῦ ἰδίου ἀγγείου εὑρίσκονται εἰς τὸν δρόμον καὶ ἄλλα εἰς τὸν θάλαμον. Ὁ θρυμματισμὸς τῶν κτερισμάτων ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἐπιμελῆ διάταξίν των περὶ τοὺς νεκρούς, ὅτε τὰ λείψανα ἀπετίθεντο εἰς τὸν τάφον καὶ πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ. Ὁ διαπρεπὴς συνάδελφος κ. Κυριακίδης παρατηρεῖ σχετικῶς εἰς τὸ «Πρόσθετον σημείωμά» του, ὡς τοῦτο ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ κ. Ἀνδρονίκου: «Ἡ παρατηρουμένη ἐνίοτε καταστροφὴ τῶν κτερισμάτων οὐδεμίαν ἀποδεικτικὴν δύναμιν ἔχει, διότι εἶναι δυνατὸν νὰ ὀφείλεται εἰς ποικίλους λόγους, ὅπως π.χ. εἰς τὴν μέριμναν τῶν ἀποθανόντων, ἵνα ταῦτα καιόμενα ἢ καταστρεφόμενα συνοδεύσουν τὸν νεκρὸν εἰς τὸν Ἅδην». Τὰ κτερίσματα τῶν προγενεστέρως ταφέντων ἐθραύοντο οὐχὶ ***ἐνίοτε***, ὡς λέγεται, ἀλλὰ συχνά, frequently γράφει καὶ ὁ Blegen. Ἐὰν δεχθῶμεν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὰ κτερίσματα κατεστρέφοντο, ἵνα συνοδεύσουν τὸν νεκρὸν εἰς τὸν Ἅδην, τότε θὰ πρέπῃ νὰ ἐξηγήσωμεν διατί δὲν ἐθραύοντο ἀρχικῶς, ὅτε ὁ νεκρὸς ἐτοποθετεῖτο εἰς τὸν τάφον, ἀλλ' ἀνέπαφα διετίθεντο προσεκτικῶς περὶ τὸ λείψανόν του. Ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι οἱ μυκηναῖοι ἐπίστευον ὅτι ὁ νεκρὸς μόνον μετὰ τὴν διάλυσιν τῶν σαρκῶν κατήρχετο εἰς τὸν Ἅδην καὶ τότε ἔπρεπε νὰ θραυσθοῦν τὰ κτερίσματα διὰ νὰ τὸν συνοδεύσουν, θὰ πρέπῃ νὰ ἐξηγήσωμεν ἄλλο ἐξηκριβωμένον καὶ συναφὲς τεκμήριον. Εἰς ἀρκετοὺς τάφους δηλαδὴ εὑρέθησαν οἱ σκελετοὶ τῶν τελευταίων ταφῶν εἰς τὴν θέσιν των, διότι δὲν εἶχον παραμερισθῇ. Δὲν εἶχον δὲ παραμερισθῇ, διότι ἡ χρῆσις τοῦ θαλάμου ἔπαυσε μὲ τὴν ταφήν των. Τὰ κτερίσματά των εὑρέθησαν ἄθραυστα καὶ τὰ πολύτιμα καὶ χρήσιμα ἀντικείμενα τὰ ἀρχικῶς ἀποτεθέντα ἀνεκαλύφθησαν περὶ τὰ ὀστᾶ. Ἐπίσης ἄθραυστα παρέμειναν καὶ τὰ κτερίσματα καὶ ἄθικτα τὰ πολύτιμα σκεύη καὶ ὅπλα, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς τὰς θήκας τὰς περικλειούσας νεκροὺς οὐδέποτε μετα-

κινηθέντας. Εἶναι ἀρκετὸν νὰ ἐνθυμηθῶμεν τὰ χρυσᾶ κύπελλα τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ καὶ τῆς Μιδέας - Δενδρῶν, τὰ ὁποῖα ἀνέπαφα διεσώθησαν. Ἐὰν ὁ θρυμματισμὸς τῶν ἀγγείων ἀποδοθῇ εἰς «τὴν μέριμναν τῶν ἀποθεσάντων, ἵνα ταῦτα καιόμενα ἢ καταστρεφόμενα συνοδεύσουν τὸν νεκρὸν εἰς τὸν Ἅδην», τότε καὶ τὰ κτερίσματα τῶν τελευταίων ταφῶν καὶ τῶν εἰς τὰς θήκας τεθαμμένων, ἰδίᾳ τῶν νεκρῶν τῶν θολωτῶν τάφων, οἱ ὁποῖοι θὰ ἀνῆκον εἰς τὴν ἀρχοντικὴν τοῦ τόπου οἰκογένειαν, θὰ ἔπρεπε νὰ θραυσθοῦν. Διότι καὶ οἱ νεκροὶ αὐτοὶ θὰ κατήρχοντο εἰς τὸν Ἅδην καὶ θὰ εἶχον ἀνάγκην τῶν κτερισμάτων των. Πρὸς τούτοις θὰ εἶχον ἀνάγκην καὶ τῶν πολυτίμων κτερισμάτων, τὰ ὁποῖα ἁρπαροῦντο. Νομίζω, ὅτι μία καὶ μόνη ἐξήγησις ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ σύνολον τῶν δι' ἀνασκαφῶν ἐπιτευχθέντων δεδομένων: ὁ θρυμματισμὸς τῶν ἀγγείων καὶ ἡ ἀφαίρεσις τῶν πολυτίμων καὶ χρησίμων ἐξηγεῖται ***μόνον*** ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ἦτο *ἀποτέλεσμα τῆς ἀντιλήψεως ὅτι ὁ νεκρὸς δὲν εἶχε πλέον ἀνάγκην τῶν κτερισμάτων του, ὅτε ταῦτα κατεστρέφοντο.* Τὰ κτερίσματα εἶχεν ἀνάγκην, ὅτε ἀπετίθετο εἰς τὸν τάφον, διὰ τοῦτο καὶ ἐτοποθετοῦντο τόσον προσεκτικῶς περὶ τὸ λείψανόν του. Μετὰ παρέλευσιν χρόνου ἡ ἀνάγκη αὐτὴ ἔπαυε διὰ τοῦτο καὶ τὰ κτερίσματα κατεστρέφοντο, ὅτε καὶ πάλιν ἐχρησιμοποιεῖτο ὁ θάλαμος. Αἱ παρατηρήσεις αὐταὶ ἄγουν εἰς τὸ συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον διετύπωσα εἰς τὰς προηγουμένας μου μελέτας, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἀντίθεσις, ἡ παρατηρουμένη εἰς τὴν κατάθεσιν καὶ τὸν ἀκόλουθον θρυμματισμὸν καὶ ἀφαίρεσιν τῶν κτερισμάτων, δύναται νὰ ἐξηγηθῇ μόνον, ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ μυκηναῖοι ἐπίστευον ὅτι ὁ ἀποθανὼν παρέμενεν εἰς τὸν τάφον καὶ εἰς τὸν κόσμον τῶν ζώντων, ἐφ' ὅσον τὸ σῶμά του διετηρεῖτο· ὅτε ὅμως αἱ σάρκες διελύοντο καὶ τὸ σῶμα μετεμορφοῦτο εἰς συστάδα ὀστῶν, τότε ἔπαυε πλέον νὰ ἔχῃ ἀνάγκην κτερισμάτων, διότι ἐπιστεύετο ὅτι εἶχεν ἀποχωρήσει τοῦ τάφου καὶ τοῦ κόσμου τῶν ζώντων[1] καὶ διὰ τοῦτο τὰ κτερίσματά του ἐθρυμματίζοντο καὶ τὰ ὀστᾶ του ἐσαρώνοντο ἢ καὶ ἐρρίπτοντο ἔξω τοῦ θαλάμου εἰς τὸν δρόμον, ὅταν παρουσιάζετο ἡ ἀνάγκη ἐξοικονομήσεως χώρου εἰς τὸν τάφον. Ὅπου τοιαύτη ἀνάγκη δὲν ὑπῆρχε, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν εἰς θήκας τεθαμμένων ἢ καὶ τῶν τελευταίων ταφῶν ἑνὸς θαλάμου, τότε καὶ τὰ ὀστᾶ καὶ τὰ κτερίσματα ἔμενον ἀνέπαφα εἰς τὴν ἀρχικήν των θέσιν.

Ἡ συνήθεια τοῦ θρυμματισμοῦ τῶν κτερισμάτων, τοῦ «σαρώματος» καὶ τῆς ἐκβολῆς τῶν ὀστῶν ὑποδεικνύει, νομίζω, καὶ ἄλλο τι, ὅτι ὁ τάφος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ αἰωνία κατοικία τῶν εἰς αὐτοὺς ἐνταφιασθέντων. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος, ἐπικαλούμενος καὶ τὴν γνώμην τοῦ συναδέλφου κ. F. Matz, γράφει (εἰς σ. 50) ὅτι εἰς τὴν ὑπόθεσίν μου αὐτὴν παραβλέπω τὸν μνημειακὸν χαρακτῆρα τῶν τάφων. Ἡ ὄντως θαυμαστὴ ἀρχιτεκτονικὴ

1. Ὅρα καὶ Wace, Chamber Tombs, σ. 145.

μορφὴ τῶν θολωτῶν καὶ ἡ διακόσμησις τῆς προσόψεως τῆς εἰσόδου τοῦ «Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως» καὶ τοῦ λεγομένου «τάφου τῆς Κλυταιμήστρας» ἄγουν ἴσως εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι κατεσκευάσθησαν διὰ νὰ χρησιμεύσουν ὄχι διὰ μίαν προσωρινὴν διαμονὴν τοῦ ἀποθανόντος, ὅπως ἐγὼ πιστεύω, ἀλλ' ὡς ἡ αἰωνία του κατοικία, ὡς τόπος ὅπου καὶ νεκρὸς ἔτι ὁ ἄναξ θὰ παρέμενεν. Ἡ κατὰ χώραν μελέτη τῶν πραγμάτων θὰ ἀποδείξῃ, νομίζω, ὅτι ὄχι μόνον οἱ θολωτοί, ἀλλὰ καὶ οἱ θαλαμωτοί, ὡς τάφοι ἀνθρώπων κοινῶν καὶ οὐχὶ ἀρχόντων, εἶναι συγκριτικῶς μνημειώδεις καὶ θαυμαστοί. Ὅταν ἱστάμεθα εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ δρόμου τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 505 θαλαμωτοῦ τάφου, τὸν ὁποῖον ἀνέσκαψεν ὁ Wace, ἀμέσως ἀντιλαμβανόμεθα τὸν μνημειώδη του χαρακτῆρα, διότι ὁ δρόμος του ἔχει μῆκος 35 μέτρων καὶ εἶναι λαξευμένος μὲ δεξιοτεχνίαν θαυμαστήν[1]. Ὁ τάφος αὐτὸς δὲν εἶναι μοναδικός, διότι καὶ ὁ Τσούντας, εἰς τὰς δυτικὰς ὑπωρείας τοῦ λόφου τοῦ γνωστοῦ ὡς Καλκάνι, ἀνέσκαψεν ἕτερον τάφον μεγαλυτέρων διαστάσεων.

Ἡ μορφολογικὴ σχέσις τῶν θαλαμωτῶν πρὸς τοὺς θολωτοὺς καταφαίνεται ἀκόμη καλύτερον ἐὰν παραβάλωμεν τοὺς πρώτους ὄχι μὲ τὸν «τάφον τῆς Κλυταιμήστρας» ἢ μὲ τὸν «θησαυρὸν τοῦ Ἀτρέως», ἀλλὰ μὲ ἄλλους θολωτούς. Ἁπλῆ παραβολὴ ἀκόμη καὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Persson παρατιθεμένων εἰκόνων τοῦ θολωτοῦ τάφου καὶ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 2 θαλαμωτοῦ τῆς Μιδέας-Δενδρῶν, θὰ ἀποδείξῃ τὸν μνημειώδη χαρακτῆρα τῶν θαλαμωτῶν καὶ τὴν στενήν των συγγένειαν πρὸς τοὺς θολωτούς[2]. Ἡ γλυπτὴ διακόσμησις τῆς προσόψεως τῆς εἰσόδου τῶν θολωτῶν εὑρίσκει παράλληλον εἰς τὴν διὰ χρωμάτων ποικίλην διακόσμησιν τῆς εἰσόδου τῶν θαλαμωτῶν[3]. Βεβαίως, ὀλίγοι σχετικῶς θαλαμωτοὶ τάφοι εἶναι οὕτω κεκοσμημένοι. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς θολωτοὺς μόνον δύο «ὁ Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως» καὶ «ὁ τάφος τῆς Κλυταιμήστρας» ἔχουν πεποικιλμένας τὰς εἰσόδους των. Ἐὰν λόγῳ τῆς διακοσμήσεως καὶ τοῦ μνημειώδους των ἀρχιτεκτονικοῦ χαρακτῆρος οἱ θολωτοὶ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν οὐχὶ ὡς ἡ προσωρινή, ἀλλ' ὡς ἡ μόνιμος κατοικία, εἰς τὴν ὁποίαν αἰωνίως θὰ παρέμενεν ὁ ἀποθανών, τότε καὶ οἱ θαλαμωτοὶ θὰ πρέπῃ νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἡ αἰώνιος κατοικία τῶν ἀστῶν. Πῶς ὅμως εἶναι δυνατὸν νὰ δεχθῶμεν τοιαύτην ὑπόθεσιν, ὅταν αἱ ἀνασκαφαὶ ἀποδεικνύουν, ὅτι οἱ σκελετοὶ τῶν ἀποτεθέντων εἰς τοὺς τάφους ἐκείνους ἐσαρώνοντο ἀμελῶς εἰς ἀμόρφους σωροὺς οὐχὶ δὲ σπανίως ἐρρίπτοντο ἔξω τοῦ θαλάμου εἰς τὸν δρόμον ὑπ' αὐτῶν τῶν ἀπογόνων των; Ὅταν, ὅπως διδάσκει ὁ Blegen, «the remains of the dead were in little respect when the time came

1. Chamber Tombs, σ. 12, εἰκ. 7.

2. Persson, The Royal Tombs, εἰκ. 17-19 καὶ 16. Ὁ δρόμος τοῦ θολωτοῦ ἔχει μῆκος 17.90 μ., ἐν ᾧ ὁ τοῦ θαλαμωτοῦ 20 μ.

3. Τσούντας, Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 135.

for a subsequent burial », ἤ, ὡς γράφει ὁ Wace, ὅταν « the earlier burials of members of what apparently was a well-to-do family were thrown out into the dromos by later members of the family without regard for the remains of their ancestors » ;

Ἀκόμη καὶ μία ἄλλη παρατήρησις εἶναι δυνατή. Μεταξὺ τῶν κτερισμάτων, τὰ ὁποῖα ἐτοποθετοῦντο περὶ τὸν νεκρόν, ὅταν οὗτος κατετίθετο εἰς τὸν θάλαμον, ἦσαν καὶ ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ περιεῖχον προμηθείας, ἔλαιον πάντως, ἴσως οἶνον, μέλι καὶ ὅ,τι ἄλλο [1]. Τοῦτο ἀποδεικνύει τὴν πίστιν τῶν μυκηναίων διὰ τὴν ἀνάγκην προμηθειῶν κατὰ τὴν παραμονὴν τοῦ νεκροῦ εἰς τὸν τάφον. Ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ μυκηναῖοι ἐφαντάζοντο τοὺς τάφους των ὡς τὴν αἰωνίαν καὶ οὐχὶ τὴν προσωρινὴν κατοικίαν τῶν νεκρῶν θὰ ἔπρεπε νὰ πιστεύουν ὅτι οἱ νεκροὶ θὰ παρέμενον εἰς τοὺς τάφους αἰωνίως. Τοῦτο ὅμως θὰ ἐπέβαλε τὴν ἀνάγκην τῆς κατὰ καιροὺς ἀνανεώσεως τῶν προμηθειῶν τῶν νεκρῶν. Καθ' ὅσον γνωρίζω ἐξ ἀτομικῆς σκαφικῆς πείρας καὶ ἐκ τῆς μελέτης τῶν συγγραμμάτων τῶν ἀνασκαφέων, οὐδαμοῦ παρετηρήθη τοιαύτη ἀναπλήρωσις προμηθειῶν. Οἱ Αἰγύπτιοι, οἱ ὁποῖοι ἐπίστευον ὅτι ὁ τάφος θὰ ἐχρησίμευεν ὡς κατοικία εἰς τὸ σῶμά των καὶ ἰδίως εἰς τὸ Κα ἕως ὅτου ἔλθῃ ἡ ἡμέρα τῆς « ἐπανόδου των εἰς τὴν αἰωνίαν ζωήν », ἡμέρα πολὺ μακρινή, ἐφρόντιζον διὰ τὴν ἀνανέωσιν τῶν προμηθειῶν ὄχι μόνον δι' ἓν ἢ δύο ἔτη ἀλλὰ δι' ἓν πολὺ μακρὸν μέλλον, ἀφήνοντες κτήματα ὁλόκληρα διὰ τὸν τάφον των! Φαίνεται ὅτι οὐδὲ ἡ παραμικροτέρα φροντὶς ἀνανεώσεως προμηθειῶν ἐλαμβάνετο ὑπὸ τῶν μυκηναίων. Πῶς ὅμως εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι κατὰ καιροὺς θὰ κατετίθεντο νέαι προμήθειαι καὶ δῶρα, ἀφ' οὗ ἀκόμη καὶ τὰ ἀρχικὰ κτερίσματα, αἱ ἀρχικαὶ προμήθειαι, μετὰ πάροδον χρόνου κατεστρέφοντο καὶ ἁρπαροῦντο ὑπ' αὐτῶν τῶν συγγενῶν τῶν νεκρῶν ; Νομίζω ὅτι μόνον ὅταν δεχθῶμεν ὅτι ὁ τάφος ἐχρησίμευεν ὡς προσωρινὴ κατοικία τοῦ νεκροῦ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν καταστροφὴν τῶν κτερισμάτων, τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον ἐξοικονομεῖται χῶρος διὰ τὴν ταφὴν ἄλλων νεκρῶν καὶ τὴν παράλειψιν ἀνεφοδιασμοῦ τῶν προμηθειῶν. Οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι εἰς τοὺς τάφους — τούς τε θολωτοὺς καὶ τοὺς θαλαμωτοὺς — οἱ μυκηναῖοι ἀπέδιδον « Sakrale Note » [2], διότι μέχρι τοῦδε *εἰς οὐδένα τῶν θολωτῶν εὑρέθη τι, δυνάμενον νὰ ἀποδείξῃ τὸ ἀληθὲς τῆς ἐκδοχῆς αὐτῆς*. Ἡ ἀντίληψις αὐτὴ βασίζεται εἰς τὴν ὑπόθεσιν

---

1. Ὅρα ἐναρκτήριον μάθημα, σ. 274 - 275 καὶ ὑποσημειώσεις διὰ τὰς προμηθείας.

2. F. Matz, Gnomon 30 (1958), σ. 326. Ὅρα κατωτέρω περὶ λατρείας ἡρώων. Προτοῦ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἐπὶ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἁγίας Τριάδος παράστασις ὑποδεικνύει λατρείαν νεκρῶν ἢ καὶ ἥρωος, θὰ πρέπῃ πρῶτον νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τυπικοῦ ταφῆς, ἀλλὰ περὶ ἀφιερωμάτων καὶ ἐναγισμῶν γινομένων ἀφ' οὗ παρῆλθε καιρὸς ἀπὸ τὸν ἐνταφιασμόν.

τῆς ὑπάρξεως λατρείας νεκρῶν καὶ ἡρώων εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, τὴν ὁποίαν θὰ ἐξετάσω ἀμέσως.

Ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀποδεικνυομένη ἀδιαφορία διὰ τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων φανερώνει τὸ ἀδύνατον τῆς ὑπάρξεως τοιαύτης λατρείας, ὡς προϋτάθη εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν μυκηναϊκῶν μελετῶν, ὁπότε τὰ ἔθιμα ταφῆς τῶν μυκηναίων ἦσαν ὀλίγον καὶ ἐλλιπῶς γνωστὰ καὶ ὡς υἱοθετήθη ὡς ἀποδεδειγμένη ἀλήθεια ὑπὸ τῶν συγχρόνων. Τοιαύτη λατρεία δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν συμπεριφορὰν τῶν ἀπογόνων πρὸς τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων. Ὁ Matz λέγει ὅτι ἡ ἀχρηστοποίησις τοῦ βωμοῦ τοῦ Κύκλου Α «ist irrelevant, wenn man den Begriff des mykenischen Totenkultes weiter fasst», ἀλλὰ δὲν δίδει παραδείγματα ἐπιστημονικῶς ἐξηκριβωμένα τοιαύτης λατρείας. Οὔτε καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος, ὁ ὁποῖος παραθέτει τὴν γνώμην τοῦ ἐν Marburg ἱστορικοῦ τῆς τέχνης, προσθέτει ἀποδεικτικὰ παραδείγματα. Καθ' ὅσον γνωρίζω καὶ ἀπέδειξα εἰς τὴν μελέτην μου τοῦ 1951, *οὔτε ἓν ἐπιστημονικῶς ἀποδεδειγμένον παράδειγμα ὑπάρχει λατρείας νεκροῦ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων*. Τοιαύτη λατρεία προϋποθέτει τὴν κατὰ καιροὺς κατάθεσιν ἀναθημάτων καὶ τὴν τέλεσιν ἐναγισμῶν. Ποῦ εὑρέθησαν τοιαῦτα ἀφιερώματα; Ὅσα ἐπιστημονικῶς ἐξηκριβώθησαν ἀνάγονται εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἢ καὶ μεταγενεστέραν ἐποχήν[1]. Ἄλλως τε, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ νῦν, ὅτι οἱ μυκηναῖοι, οἱ ὁποῖοι κατέστρεφον συχνὰ τὰ κτερίσματα τῶν προγενεστέρων, οὐχὶ σπανίως δὲ ἀφῄρουν τὰ ἐξ αὐτῶν πολυτιμότερα καὶ χρήσιμα, ἠσθάνοντο τὴν ὑποχρέωσιν νὰ φέρουν κατὰ καιροὺς ἀφιερώματα, ὡς τὸ ἀπαιτεῖ ἡ λατρεία, εἰς τοὺς ἰδίους προγόνους, τὰ ὀστᾶ τῶν ὁποίων ἐνίοτε ἔρριπτον φύρδην-μίγδην ἔξω τοῦ τάφου; Ὑπετέθη ὅτι πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν-Μενιδίου εὑρέθησαν τοιαῦτα ἀφιερώματα. Ἐὰν ὅμως ἐξετάσωμεν τὰ πράγματα προσεκτικῶς θὰ πεισθῶμεν ὅτι ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ δὲν στηρίζεται ἐπὶ ἐπιστημονικῶς συναχθέντων δεδομένων. Ἡ ἐκ νέου ἐξέτασις τῶν τεκμηρίων

---

1. Ὅρα καὶ Blegen εἰς AE, 1937, σ. 377-390 καὶ ἰδίως σ. 388-390. J. M. Cook, εἰς Γέρας Κεραμοπούλλου, σ. 112. Σπ. Μαρινάτον, AE, 1933, σ. 90 καὶ Μυλωνᾶ, «Cult of the Dead», σ. 102-105. Ὁ συνάδελφος κ. Κυριακίδης εἰς τὸ πρόσθετον σημείωμα τῆς περὶ τῆς Ὁμηρικῆς νεκυίας μελέτης του, εἰς σ. 321, γράφει ὅτι ἡ ἀμφισβήτησις τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν «κατά τε τὴν μυκηναϊκὴν καὶ τὴν ὁμηρικὴν ἐποχὴν καὶ ἐν συνεχείᾳ φυσικὰ καὶ κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν καὶ τὴν κλασσικὴν οὐδόλως εἶναι δικαιολογημένα». Νομίζω ὅτι ὁ διαπρεπὴς συνάδελφος δὲν ἀποδίδει ὀρθῶς τὴν γνώμην μου ὅταν γράφῃ τὸ «καὶ ἐν συνεχείᾳ φυσικὰ καὶ κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν... κλπ.». Διότι δὲν ἠμφεσβήτησα ποτὲ τὴν ὕπαρξιν λατρείας νεκρῶν κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν καὶ τὴν κλασσικὴν περίοδον. Τοὐναντίον ὑπεστήριξα, ὅτι ἡ λατρεία νεκρῶν ἀρχίζει καὶ γίνεται κοινὴ κατὰ τὴν γεωμετρικὴν ἐποχήν, συνεχίζεται δὲ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν ἱστορικῶν χρόνων (ὅρα καὶ τὴν μελέτην μου «The Cult of the Dead», 1951, σ. 102-105 ὡς καὶ τὴν ὑστερωτέραν πραγματείαν μου

τοῦ τάφου τούτου εἶναι ἀπαραίτητος, διότι τόσον παρηρμηνεύθησαν ταύτην ἐπιχειρῶ εἰς τὴν προσθήκην, τὴν ὁποίαν ἐπισυνάπτω εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης μελέτης.

Ὅτε τὸ 1948 ἐδημοσίευσα τὴν ἀρχικὴν περὶ τῶν ἐθίμων ταφῆς μελέτην μου, ἀκόμη ἐπίστευον τὴν ἐκ παραδόσεως πλέον γνωστὴν ὑπόθεσιν τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν, ἰδίως διότι ἐγνώριζα καλῶς τὰ ὑπὸ τοῦ Nilsson διδαχθέντα. Διὰ τοῦτο καὶ ἐδέχθην ὅτι λατρεία ἐτελεῖτο ἄνωθεν τῶν τάφων τῶν ἀρχόντων, ἔκδοχὴν τὴν ὁποίαν ὑπεγράμμισεν ὁ τῆς ἀρχαίας θρησκείας διδάσκαλος εἰς τὰς παρατηρήσεις του διὰ τὴν μελέτην μου. Ἡ πρώτη μου πραγματεία μὲ παρώτρυνε νὰ μελετήσω τὰ δεδομένα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίχθη ἡ γενικὴ πίστις διὰ τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, τὴν ὁποίαν καὶ ἐγὼ μερικῶς μὲν ἀλλὰ πάντως ὑπεστήριξα. Ἤλπιζα ὅτι ἡ λεπτομερὴς μελέτη τῶν νεωτέρων ἀνασκαφῶν θὰ ἔφερεν εἰς φῶς θετικὰ στοιχεῖα ἀποδεικνύοντα τὴν λατρείαν. Παρ' ἐλπίδα, τοιαῦτα στοιχεῖα δὲν ἀνευρέθησαν. Ὅτε τὸ 1951 ἔγραφον τὴν μελέτην μου «Cult of the Dead», καὶ πάλιν, ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῆς κοινῆς γνώμης, ἐδέχθην ὅτι ἔχομεν μίαν μοναδικὴν περίπτωσιν λατρείας νεκρῶν εἰς τὸν Κύκλον Α. Ἀκόμη καὶ εἰς τὸ ἐναρκτήριόν μου μάθημα, τὸ 1954, ἐπέμεινα εἰς τὴν ἐκδοχήν μου ἐκείνην. Ἔκτοτε ὅμως εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐργασθῶ περισσότερον εἰς τὰς Μυκήνας καὶ νὰ μελετήσω ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν καὶ λεπτομερῶς τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κύκλου Β, τὸν Κύκλον Α καὶ τὸ περιεχόμενόν του, ὡς τοῦτο ἀνευρέθη ὑπὸ τοῦ Schliemann καὶ ὅπως διασώζεται σήμερον, καὶ τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα συγχρόνων ἐπιστημόνων καὶ ἰδίως τοῦ Wace καὶ τοῦ Karo. Τὸ τελικόν μου συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον μερικῶς ἐξέθεσα εἰς τὸ βιβλίον μου *Ancient Mycenae* (1957), εἶναι ὅτι οὔτε καὶ εἰς τὸν Κύκλον Α ἔχομεν ἐνδείξεις, αἱ ὁποῖαι ἀποδεικνύουν τὴν ὕπαρξιν λατρείας. Τὸ ζήτημα πραγματεύομαι κάπως ἐκτενέστερον εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς περὶ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν μελέτης μου, ἡ ὁποία ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν Ἀρχαιολο-

---

τὴν ἐπιγραφομένην «Ἡ ἀρχὴ τῆς λατρείας τῶν ἡρώων», εἰς τὸν τιμητικὸν τόμον Α. Ἀλιβιζάτου, σ. 3-9, τὴν ὁποίαν βεβαίως δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψει του ὁ φίλος συνάδελφος, διότι ἐξετυπώθη μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς μελέτης του). Πρὸς τούτοις νομίζω ὅτι ἡ ἀμφισβήτησις λατρείας νεκρῶν εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους δὲν ἔχει ὡς φυσικὴν συνέπειαν καὶ τὴν ἀμφισβήτησιν τοιαύτης λατρείας εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Τὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει εἰς τὰς σ. 320 καὶ 321 πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς παρατηρήσεώς του, ἀνάγονται εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ἀλλ' εἰς τὰς μελέτας μου δὲν ἐξετάζω τὰ ἔθιμα ταφῆς τῶν χρόνων τοῦ Σόλωνος ἢ καὶ τῶν κατά τι προγενεστέρων χρόνων, ἀλλὰ τὰ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, εἰς τοὺς ὁποίους βεβαίως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναχθοῦν τὰ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σόλωνος καὶ μεταγενεστέρως γενόμενα. Τὰ ἐκ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων τεκμήρια μόνα πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν καὶ ταῦτα ἀποκλείουν τὴν ὕπαρξιν λατρείας κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν.

γικὴν Ἐφημερίδα τοῦ 1958, σ. 168 καὶ ἑξῆς. Ἐνταῦθα ἴσως πρέπει νὰ ἐπαναλάβω, ὅτι ὁ λεγόμενος βωμός, ὁ ὁποῖος ἀνευρέθη ὑπὸ τοῦ Schliemann ἄνωθεν τοῦ τάφου VI καὶ ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐστηρίχθη ἡ ὑπόθεσις τῆς λατρείας, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τοιαύτην λατρείαν εἰς τὴν ὑστεροελλαδικὴν III ἐποχὴν τοὐλάχιστον, διότι ἦτο κεχωσμένος κάτω ἀπὸ παχὺ χῶμα γῆς, 9 ἕως 10 ποδῶν.

Ὁ Wace, πιστεύω, ἀπέδειξεν ὅτι ὁ χῶρος τοῦ Κύκλου Α ἰσοπεδώθη εἰς YE III χρόνους, ὅτε ἱδρύθη καὶ ὁ ἐκ πλακῶν περίβολός του. Τότε καὶ ὁ βωμὸς κατεχώσθη, ἐὰν δὲν τὸν εἶχον καλύψει μὲ χῶμα εὐθὺς μετὰ τὸν ἐνταφιασμὸν τοῦ τελευταίου νεκροῦ. Ὁ ἐξωραϊσμὸς τοῦ Κύκλου καὶ ἡ περὶ αὐτὸν καμπὴ τοῦ Δυτικοῦ Κυκλωπείου τείχους τῆς ἀκροπόλεως ἀποδεικνύουν τὸν σεβασμόν, τὸν ὁποῖον ἔτρεφον οἱ μυκηναῖοι τῶν χρόνων ἐκείνων πρὸς τὴν περιοχὴν τοῦ Κύκλου, σεβασμὸν πρὸς ἱστορικὸν μνημεῖον συμβολίζον τὰ ἐκ παραδόσεως κλέη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας[1]. Ἐὰν ὁ βωμὸς ἦτο τὸ κέντρον λατρείας τῶν νεκρῶν βασιλέων τότε ἡ λατρεία ἐκείνη θὰ συνεχίζετο καὶ εἰς τοὺς YE III χρόνους καὶ κατὰ τὸν ἐξωραϊσμὸν τοῦ Κύκλου θὰ ἐλαμβάνετο φροντὶς διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ βωμοῦ ἢ διὰ τὴν ἀντικατάστασίν του. Ὁ βωμὸς ἀσφαλῶς θὰ μετεφέρετο εἰς τὸ νέον ἐπίπεδον, τὸ σχηματισθὲν ἐκ τῆς ἰσοπεδώσεως τοῦ χώρου, ὅπως ἐγένετο καὶ διὰ τὰς στήλας, αἱ ὁποῖαι ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς των θέσεως ἀνυψώθησαν εἰς τὸ νέον ἐπίπεδον. Τοῦτο ὅμως δὲν ἔγινεν. Ὁ βωμὸς ἐκαλύφθη ὑπὸ παχέος στρώματος γῆς καὶ παρέμεινε κεχωσμένος μέχρι τῶν ἡμερῶν τοῦ Schliemann. Εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ τελευταίου δαπέδου τοῦ Κύκλου οὐδὲ ἕν στοιχεῖον εὑρέθη, δυνάμενον νὰ ὑποδείξῃ λατρείαν[2]. Ὁ κ. Matz, βεβαίως, λέγει ὅτι ἡ ἀχρήστευσις τοῦ «βωμοῦ»

---

1. Πρὸ πολλῶν ἐτῶν ὁ Τσούντας (Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 100-101) ἐτόνισε τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Κύκλος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐθεωρεῖτο ὡς τέμενος ἢ ὡς χῶρος λατρείας. Ὅρα καὶ μελέτην μου εἰς τὸν τιμητικὸν τόμον Ἀλιβιζάτου.

2. Ὁ Nilsson, Minoan-Mycenæan Religion, ἔκδ. 2, σ. 607, ἐσφαλμένως γράφει, ὅτι κατὰ τὴν ἰσοπέδωσιν καὶ τὸν ἐξωραϊσμὸν τοῦ Κύκλου «over the tombs stelai and a circular pit-altar were erected». Αἱ στῆλαι ἀνυψώθησαν εἰς τὸ νέον ἐπίπεδον οὐχὶ ὅμως καὶ ὁ βωμός. Ὅρα καὶ τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ Wace, Mycenæ, εἰκ. 22 καὶ BSA 25 (1921-1923), πίν. 18. Ὁ συνάδελφος κ. Μαρινάτος ἐδέχθη ὅτι ὁ βωμὸς ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὸ τυπικὸν τῆς ταφῆς, διὰ τὰς χοάς, αἱ ὁποῖαι διωχετεύοντο εἰς τὸν τάφον μετὰ τὴν ἐναπόθεσιν τοῦ νεκροῦ καὶ τὸ σφράγισμα τῆς στέγης (εἰς Γέρας Κεραμοπούλλου, σ. 65, ὑπ. 1) καὶ οὐχὶ διὰ λατρείαν. Προτοῦ δοθῇ σημασία εἰς τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν «*τοῦ ἥρωος ἐμ*» ὄστρακον (IG. IV, ἀρ. 495), τὸ ὁποῖον εὑρέθη εἰς τὸν Κύκλον, θὰ πρέπῃ νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι τοῦτο δὲν εἶχε κατολισθήσει ἀπὸ ὑψηλότερα σημεῖα τοῦ λόφου. Ἄλλως τε χρονολογικῶς εἶναι τόσον νέον, ὥστε δὲν ἔχει καμμίαν ἀποδεικτικὴν σημασίαν διὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους. Καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Κεραμοπούλλου ἐρευνηθὲν «σπή-

«ist irrelevant», ἀλλὰ δὲν ὁρίζει ποῖον ἄλλο τεκμήριον ὑποδεικνύει τὴν ὕπαρξιν λατρείας νεκρῶν εἰς τὸν Κύκλον.

Τοιαύτη λατρεία δὲν ἀποδεικνύεται εἰς τὸν Κύκλον Α. Ἀλλ' οὐδὲ εἰς τὸν Κύκλον Β ὁ κ. Παπαδημητρίου καὶ ἐγὼ ἀνεύρομεν ἴχνος τι, ἔστω καὶ ἀσθενές, λατρείας μυκηναϊκῶν χρόνων[1]. Οὐδὲ δύναται νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ περιορισμὸς τοῦ χώρου τῶν τάφων διὰ τοῦ ἐκ πλακῶν περιβόλου ὑποδεικνύει τὸν μετασχηματισμὸν τοῦ Κύκλου εἰς τόπον λατρείας, διότι, ὡς ἀπέδειξαν αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1961, ὁ ἐκ πλακῶν περίβολος ἱδρύθη κατὰ τὸν ἐξωραϊσμὸν τῶν ὑστεροελλαδικῶν χρόνων διὰ νὰ ἀντικαταστήσῃ ἀρχαιότερον κυκλικὸν τοῖχον, ὁ ὁποῖος, ὡς ὁ τοῦ Κύκλου Β, περιώριζεν ἁπλῶς χῶρον διὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν ταφὴν μελῶν τοῦ βασιλικοῦ γένους. Τὸ ὑπόλειμμα τοῦ ἀρχαιοτέρου κυκλικοῦ περιβόλου ἀφῆκα ἐκτεθειμένον, οὕτως ὥστε ἡ μελέτη του νὰ εἶναι πάντοτε δυνατή. Κατὰ ταῦτα, ἐξ ὅσων μέχρι τοῦδε ἀπεκάλυψεν ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη, δὲν ἀποδεικνύεται ἡ ὕπαρξις λατρείας νεκρῶν εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν. Βεβαίως κατάλοιπα λατρείας νεκρῶν διεσώθησαν εἰς πολλοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους, τὰ λείψανα ὅμως αὐτά, ὅπως ἐτονίσθη προηγουμένως, δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἀλλ' εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχήν[2].

Ἕτερον κοινὸν χαρακτηριστικὸν τῶν ὁμηρικῶν καὶ τῶν μυκηναϊκῶν ταφῶν εἶναι ὁ ἐκ χώματος σχηματιζόμενος τύμβος ἄνωθεν τοῦ τάφου ἢ τῆς πυρᾶς. Οἱ θαλαμωτοὶ τάφοι τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἐλαξεύοντο συνήθως εἰς τὴν πλαγιὰν λόφων καὶ ἦσαν ὑπόγειοι[3]. Κατ' ἀκολουθίαν θὰ ἦτο ἀδύνατον ἄνωθεν τοῦ θαλάμου των νὰ ἱδρύσουν τύμβους. Ἀλλ' ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γενομένων ἀνασκαφῶν ἀποδεικνύεται ὅτι τύμβοι χυτῆς γῆς ἐπεσωρεύοντο ἄνωθεν τῶν θολωτῶν. Εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα ὁ τύμβος ἔχει πολὺ παλαιὰν ἱστορίαν. Ἀναφαίνεται εἰς τὴν μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν καὶ ἡ κατασκευή των συνεχίζεται μέχρι τοῦ τέλους τῆς μυκηναϊκῆς. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος ἀπαριθμεῖ

λαιον» κατεχώσθη κατὰ τὴν ἰσοπέδωσιν (ΑΕ, 1918, σ. 53) καὶ δὲν ἦτο ἐν χρήσει — ἐάν ποτε ἦτο ἐν χρήσει — εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙ ἐποχήν.

1. Ἄνωθεν τῆς καταπεσούσης στέγης τοῦ παρὰ τὸν Κύκλον Β εὑρεθέντος θαλαμωτοῦ τάφου ἀπεκαλύφθη μικρὸν κυκλικὸν κτίσμα γεωμετρικῶν χρόνων, εἰς τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς ἐτελεῖτο λατρεία, ἀλλ' εἰς γεωμετρικοὺς χρόνους. Παπαδημητρίου, ΠΑΕ, 1953, σ. 208-209.

2. Ὅρα σ. 308, ὑποσημ. 1. Διὰ τὰ ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν-Μενιδίου, ὅρα προσθήκην εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης μελέτης.

3. Εἰς τὴν Ἐλευσῖνα ἔχομεν θαλαμωτοὺς ὑπογείους τάφους ἐσκαμμένους εἰς τὸ χῶμα. Δυστυχῶς ὅμως ἡ ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἔχει τόσον διαβρωθῇ, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι ὑπῆρχεν ἔξαρμα γῆς ἄνωθεν τῶν τάφων ἐκείνων. Γ. Ε. Μυλωνᾶς, ΠΑΕ, 1954, σ. 50-53 καὶ εἰκ. 1. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἄνωθεν τῶν θαλαμωτῶν τῆς Ἁλυκῆς-Γλυφάδας ἐπίσης δὲν διετήρησε τὴν ἀρχικὴν κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους διάταξιν τῆς περιοχῆς.

τοὺς ἀρχαιοτέρους τύμβους, δέχεται ὅτι μικροὶ τύμβοι ἐσχηματίζοντο καὶ ἄνωθεν τῶν λακκοειδῶν τάφων τῶν δύο Κύκλων τῶν Μυκηνῶν, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι πιστεύει ὅτι ἡ κατασκευή των ἐσταμάτησεν εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν μυκηναϊκὴν περίοδον, εἰς τὴν ΥΕ Ι ἐποχήν, ἢ τοὐλάχιστον ὅτι οἱ ὑστερώτεροι μυκηναϊκοὶ τάφοι δὲν θὰ πρέπῃ νὰ παραβληθοῦν πρὸς τοὺς ὁμηρικούς, διότι ἡ περιγραφὴ τῶν τελευταίων εἰς τὰ ἔπη ἀποδεικνύει ὅτι οἱ μυκηναϊκοὶ ἦσαν διάφοροι. Ἐν τούτοις ὅμως ἀναφέρει τοὺς ὑστερωτέρους τύμβους τῆς Μεσσηνίας, τοὺς περιγραφέντας ὑπὸ τοῦ Valmin, χωρὶς καὶ νὰ ἀναφέρῃ τὴν ἐκδοχὴν τοῦ Σουηδοῦ ἀρχαιολόγου ὅτι οἱ θολωτοὶ μὲ τοὺς τύμβους των ἄνωθεν τῆς θόλου δύνανται νὰ παραβληθοῦν πρὸς τοὺς Ὁμηρικοὺς τάφους[1].

Εἰς τὸ ἐναρκτήριόν μου μάθημα (σ. 276) ἐσημείωσα ὅτι ὁ Τσούντας πρῶτος παρετήρησεν ὅτι χυτὴ γῆ, πάχους 0.30-1.50 μ., εἶχεν ἐπισωρευθῆ ἄνωθεν τῆς θόλου τοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ, προσδίδουσα εἰς αὐτὸν ὄψιν τύμβου. Τὸ αὐτὸ ἐγένετο εἰς τὸν τάφον τῆς Μιδέας-Δενδρῶν, τοῦ Ἐπάνω Φούρνου, τοῦ Κάτω Φούρνου καὶ τὸν τάφον τῶν λεόντων τῶν Μυκηνῶν. Κατὰ τὸν ἀρχιτέκτονα Holland, τὸν συνεργασθέντα μετὰ τοῦ Wace εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τῶν Μυκηνῶν 1921-1923, τὸ ὑπέρθυρον τῆς εἰσόδου τῶν θολωτῶν τάφων συνήθως ἦτο εἰς τὸ ὕψος τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, ἡ θόλος ἐξεῖχεν ἄνωθεν αὐτῆς καὶ ἐκαλύπτετο ὑπὸ χώματος, ὥστε εἶχεν ὄψιν τύμβου. Πρὸς τούτοις θολωτοὶ τάφοι, μερικοὶ τῶν Μεσσηνιακῶν π.χ., ἐκτίσθησαν εἰς χῶρον μᾶλλον πεδινὸν καὶ τὸ χῶμα, τὸ ὁποῖον ἐκάλυπτε τὴν θόλον των, θὰ ἐσχημάτιζε πραγματικὸν τύμβον[2].

Ὁ κ. Ἀνδρόνικος ὅμως λέγει (εἰς σ. 46-47): «ὅτι δὲν εἶναι εὔκολο νὰ σχετίσουμε τὸν τύμβο τῶν θολωτῶν τάφων πρὸς τὸν ὁμηρικό, δὲν νομίζω πὼς χρειάζεται νὰ τὸ συζητήσω. Ἡ ἀπαραγνώριστη διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δυὸ μορφὲς τάφου εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σχετισθοῦν μὲ τὸ ἐντελῶς ἐξωτερικὸ στοιχεῖο τοῦ ἐδαφικοῦ ἐξάρματος ποὺ σχηματίζει ἡ σώρευση χώματος. Ὁ Ὅμηρος ἀγνοεῖ τοὺς θολωτοὺς τάφους καὶ οἱ μυκηναῖοι δὲν ξέρουν καθόλου τὴν ταφὴ μέσα στὸν τύμβο, ὅπως μᾶς τὴν παρουσιάζουν τὰ ἔπη». Ἐν τούτοις ὅμως προσθέτει: «Ἡ μόνη περίπτωση μυκηναϊκοῦ τύμβου ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ σχετισθῇ κάπως μὲ τὸν ὁμηρικὸ εἶναι τοῦ τάφου Ν τοῦ δευτέρου περιβόλου τῶν Μυκηνῶν». Καὶ τὸν τάφον Ν ὅμως ἀπορρίπτει ὡς στοιχεῖον χρήσιμον διὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους διότι, ὡς

---

1. N. Valmin, Acta Inst. Sued. II, σ. 222. Εἰς τὸ ἄρθρον μου τοῦ AJA, 1948, σ. 71 τονίζω ὅτι ἔχομεν «closer parallel in the tholos tombs, which, after all, were the graves of the kings and princes of the Mycenæan world and correspond more closely to the mounds erected for the Homeric heroes».

2. Ἐπετηρίς, 1953-1954, σ. 276, ὑποσ. 1, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ὅρα καὶ Nilsson, Homer and Mycenæ, εἰκ. 53.

λέγει, «οἱ τάφοι τοῦ περιβόλου Β ἀνήκουν ἀκόμη στὰ τελευταῖα μεσοελλαδικὰ χρόνια ἢ στὶς ἀρχὲς τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ὥστε δὲν μποροῦμε νὰ χρησιμοποιήσουμε γιὰ παράδειγμα τάφων τυπικὰ μυκηναϊκῶν αὐτοὺς ποὺ ἀποτελοῦν τὰ τελευταῖα κατάλοιπα τῆς προμυκηναϊκῆς ἐποχῆς».

Διατὶ ὁ τάφος Ν τοῦ κύκλου Β «μποροῦσε νὰ σχετισθῇ» μολονότι καὶ αὐτὸς διαφέρει τόσον τῆς ὁμηρικῆς περιγραφῆς δὲν λέγεται· διότι καὶ ὁ τάφος Ν ἔχει τετράπλευρον ἐν πολλοῖς λαξευτὸν ἐν μέρει κτιστὸν «θάλαμον», καλυπτόμενον ὑπὸ στέγης, εἰς τὸν «θάλαμον» δ' ἐκεῖνον ἐτίθεντο οἱ νεκροί. Τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ τάφου Ν, ὁ «θάλαμος» δηλαδὴ καὶ ἡ στέγη του, ἀποτελεῖ τόσον σπουδαῖον μέρος τοῦ τάφου ὅσον καὶ ἡ θόλος τῶν θολωτῶν. Τὸ χῶμα, τὸ ὁποῖον ἐσωρεύθη ἄνωθεν τῆς στέγης τοῦ τάφου Ν, ἀπετέλει «ἐξωτερικὸ στοιχεῖο ἐδαφικοῦ ἐξάρματος» ὅπως καὶ τὸ χῶμα ἄνωθεν τῆς θόλου τῶν θολωτῶν. Τὸ χῶμα δὲ τοῦτο φαίνεται νὰ ἀποτελῇ τὸ μόνον κοινὸν στοιχεῖον μεταξὺ τοῦ τάφου Ν καὶ τῶν Ὁμηρικῶν τύμβων. Ἀλλὰ τὸ χῶμα αὐτὸ ἀποτελεῖ καὶ τὸ μόνον κοινὸν στοιχεῖον μεταξὺ τοῦ τάφου Ν καὶ τῶν θολωτῶν! Ἴσως ὁ τάφος Ν «μποροῦσε νὰ σχετισθῇ» διότι περὶ αὐτὸν εὑρέθησαν λίθοι, διὰ τῶν ὁποίων ὡρίζετο ἡ περίμετρος τοῦ «ἐδαφικοῦ ἐξάρματος», οἱ λίθοι δ' αὐτοί, οὕτως εἰπεῖν, ἀπετέλουν τὴν κρηπῖδα τοῦ τύμβου[1]. Αὐτὸ δὲ σχετίζεται μὲ τὴν περιγραφήν, τὴν ὁποίαν μᾶς δίδει ὁ ποιητὴς εἰς τὸ Ψ, 255-257:

Τορνώσαντο δὲ σῆμα θεμείλιά τε προβάλοντο
ἀμφὶ πυρήν· εἶθαρ δὲ χυτὴν ἐπὶ γαῖαν ἔχευαν,
χεύαντες δὲ τὸ σῆμα πάλιν κίον.

Ἐὰν αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, ὁ ὁποῖος ἔπεισε τὸν κ. Ἀνδρόνικον νὰ δεχθῇ ὅτι ὁ τάφος Ν «μποροῦσε νὰ σχετισθῇ κάπως μὲ τὸν ὁμηρικὸ τύμβο» καὶ νὰ ἀποκλείσῃ τοὺς θολωτοὺς ἀπὸ τὸν συσχετισμὸν αὐτόν, τότε δὲν εἶχεν ἀνάγκην νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸν τάφον Ν «γιὰ παράδειγμα τάφων τυπικὰ μυκηναϊκῶν» αὐτόν, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ «κατάλοιπα τῆς προμυκηναϊκῆς ἐποχῆς». Διότι οἱ μυκηναϊκοὶ θολωτοὶ τάφοι τῆς τελευταίας περιόδου ἔχουν ἀκριβῶς τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι τὸν ἔπεισαν νὰ σχετίσῃ κάπως τὸν τάφον Ν μὲ τοὺς ὁμηρικούς. Εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1952-1954 ὁ Wace ἀπεκάλυψε νοτίως τῆς Πύλης τῶν Λεόντων, ἐκτὸς ὅμως τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, μνημειώδη πράγματι ἐκ πώρου λίθου ἀναλημματικὸν τοῖχον, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν ἀνακαλύψαντα, ἐσχημάτιζε «the supporting wall which held up the base of the mound of earth piled over the dome» τοῦ λεγομένου τάφου

1. Διότι ὁ κ. Ἀνδρόνικος, εἰς σ. 57, λέγει ὅτι οἱ παλαιότεροι τάφοι τῆς Λευκάδος «μὲ τὴν καλοκατασκευασμένη κρηπίδα, πλησιάζουν πολὺ περισσότερο τοὺς ὁμηρικούς, ἀφοῦ μάλιστα συναντοῦμε κάποτε σ' αὐτοὺς καὶ τὴν καύση τοῦ νεκροῦ».

τῆς Κλυταιμήστρας[1]. Ὁ τύμβος ἐκεῖνος, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Wace, θὰ εἶχε διάμετρον 50 μέτρων καὶ βεβαίως, μὲ τὴν μνημειακὴν κρηπῖδά του, ἦτο ἀντάξιος καὶ τῶν τυμβίσκων τῶν τάφων τῶν Κύκλων (συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ N) καὶ τῶν ὁμηρικῶν τύμβων. Ὁ Wace πρὸς τούτοις ἀνεκάλυψε περὶ τὸν «Θησαυρὸν τοῦ Ἀτρέως» ὑπολείμματα τοίχου καὶ κύβους πωρολίθων, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἀνῆκον εἰς τὴν κρηπῖδα τοῦ ἐκ χυτῆς γῆς σχηματισθέντος τύμβου ἄνωθεν τῆς θόλου τοῦ μνημείου ἐκείνου. Ὁ τύμβος τοῦ «Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως», κατὰ τὸν Wace πάντοτε, θὰ εἶχε περίμετρον ἴσην τοὐλάχιστον τῆς τοῦ τύμβου τοῦ καλύπτοντος τὸν τάφον τῆς Κλυταιμήστρας[2]. Τὰ εὑρήματα καὶ τὰ συμπεράσματά του ὁ Wace ἐδημοσίευσε πρὸ τοῦ θανάτου του καὶ εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἐτῶν. Ὥστε ἔχομεν κατάλοιπα ὄχι μόνον τῆς προμυκηναϊκῆς ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς προχωρημένης μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, τῆς ΥΕ IIIB, καὶ ἀφ' οὗ τὰ πρῶτα «εἶναι δυνατὸν νὰ σχετισθοῦν κάπως» μὲ τὰ ὁμηρικά, ὡς λέγει ὁ κ. Ἀνδρόνικος, καὶ τὰ δεύτερα εἶναι ἐξ ἴσου δυνατὸν «νὰ σχετισθοῦν κάπως» μὲ τὰ ὁμηρικά. Κακῶς δὲ ἀπερρίφθησαν ἄνευ συζητήσεως καὶ ἐλέγχου.

Οἱ θολωτοὶ τάφοι καὶ οἱ τύμβοι των ἀπερρίφθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Ἀνδρονίκου, διότι διαφέρουν τόσον ἀπὸ τοὺς τάφους τοὺς περιγραφομένους εἰς τὰ ἔπη. Ἀλλ' ἡ ἀπόρριψις αὐτή, νομίζω, γίνεται ἀπὸ μίαν «ὀρθολογικὴν ἀντίληψιν» τῶν ἐπῶν καὶ ὁ ἀπορρίπτων φαίνεται ὅτι ὑποπίπτει εἰς τὸ «λογικὸν σφάλμα» νὰ χρησιμοποιῇ τὰ ἔπη ὡς «ἱστορικὰ κείμενα», διὰ τὸ ὁποῖον κατηγοροῦνται ἄλλοι. Δικαίως λέγει, ὅτι ὁ Ὅμηρος ἀγνοεῖ τοὺς θολωτοὺς τάφους· ἀλλ' ὁ ποιητὴς ἀγνοεῖ ἐπίσης καὶ τὰς τοιχογραφίας, αἱ ὁποῖαι εἶναι τόσον χαρακτηριστικαὶ τῶν μυκηναϊκῶν μεγάρων καὶ ἀνακτόρων ἐν γένει. Διὰ τοῦτο ὅμως οὐδεὶς ἐπιστήμων, καθ' ὅσον γνωρίζω, προσεπάθησε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ Ὅμηρος, ὅταν περιγράφῃ τὰ μέγαρα τῶν ἡρώων του δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψει του τὰ ἐκ παραδόσεως γνωστὰ μυκηναϊκὰ πρότυπα ἀλλὰ σύγχρονά του ἢ καὶ κατά τι προγενέστερα κτίσματα. Ὁ ποιητὴς ἀγνοεῖ τοὺς θολωτοὺς καὶ τὰς τοιχογραφίας, διότι δὲν περιγράφει πράγματα ἐξ αὐτοψίας εἰς αὐτὸν γνωστά. Οὔτε καὶ τὸν Τρωικὸν πόλεμον γνωρίζει ἐξ αὐτοψίας, διότι βεβαίως δὲν ἔζησεν οὔτε εἰς τοὺς χρόνους τῆς πτώσεως τῆς Τροίας

---

1. J. B. Wace, JHS 74 (1954), σ. 170 καὶ BSA 48 (1953), σ. 5-7 καὶ William Taylour, BSA 50 (1955), σ. 209-223, εἰκ. 3 καὶ πίν. 36.

2. BSA 51 (1956), σ. 117. Εἰς τὴν σελίδα 118 γράφει: «As we have already observed, it would seem that *it was the rule* that the peak of the dome of a tholos tomb should be covered with a mound of earth *surrounded at its base with a low retaining wall*». Διὰ τὴν κρηπῖδα αὐτὴν τοῦ «Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως», εἰς τὴν σ. 117 λέγει: «We can well describe the poros-rubble wall of the Treasury of Atreus as a κρηπὶς λίθου». Καὶ αὐτὰ ἐδημοσιεύθησαν τὸ 1956. Ὥστε καὶ οἱ θολωτοὶ εἶχον κρηπῖδα.

οὔτε καὶ ἀμέσως μετ' αὐτούς. Τὰς πληροφορίας του ἠρύσθη ἀπὸ ἐμμέτρους παραδόσεις τῶν γεγονότων, αἱ ὁποῖαι εἶχον διασωθῆ μέχρι τῶν ἡμερῶν του. Τὰς ἐμμέτρους ἐκείνας παραδόσεις ἐστιχούργησαν ἀοιδοί, μερικοὶ τῶν ὁποίων πιθανῶς ἔζησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Τρωικοῦ πολέμου ἢ καὶ ὀλίγον ἀργότερον. Ἴσως πολλαὶ ἀπὸ τὰς ἐμμέτρους ταύτας παραδόσεις ἐστιχουργήθησαν ἀρχικῶς εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἀπηγγέλλοντο ἢ ἐρραψῳδοῦντο εἰς τὰς συναθροίσεις ἢ καὶ τὰ οἰκήματα ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ἦσαν γνῶσται τῶν πραγμάτων, διότι τὰ ἐγνώριζον, εἰς τὰς γενικὰς των τοὐλάχιστον γραμμάς, ἀπὸ τὰς παραδόσεις τῶν οἰκογενειῶν των[1]. Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἰς τὰς παραδόσεις, αἱ ὁποῖαι ἦσαν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ Ὁμήρου, ὑπῆρχον ἤδη πληροφορίαι διὰ τοὺς τάφους καὶ τὰ ἔθιμα ταφῆς· ταύτας ἐχρησιμοποίησε, καὶ βεβαίως ἐποίκιλε διὰ τῆς φαντασίας του, ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας. Εἶναι γνωστὸν πόσον σταθερῶς ἀπέκλεισε σύγχρονά του στοιχεῖα πολιτισμοῦ ὁ ποιητὴς ἐκεῖνος· παράδειγμα κτυπητὸν εἶναι ἡ ἀποφυγὴ μνείας ὅπλων ἐκ σιδήρου, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἦσαν τὰ μόνα ἐν χρήσει εἰς τοὺς χρόνους του.

Ἀλλὰ θὰ ὑποτεθῆ ἴσως ὅτι ἐὰν ἔμμετροι παραδόσεις περιεῖχον πληροφορίας διὰ τοὺς θολωτούς, αὐτὰς θὰ ἐπανελάμβανε καὶ ὁ Ὅμηρος· ἡ ἄγνοιά του ἀποδεικνύει ὅτι εἰς τὰς ἐμμέτρους παραδόσεις ὑπῆρχον μνεῖαι τῶν θολωτῶν. Εἶμαι ἀπολύτως σύμφωνος μὲ τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν. Παρατηρῶ ὅμως ὅτι ἡ παράλειψις αὕτη δὲν ἀποτελεῖ ἀποδεικτικὸν τεκμήριον διαφορᾶς τῶν μυκηναϊκῶν καὶ τῶν ἐκ τῆς παραδόσεως πιθανῶς γνωστῶν ἐθίμων ταφῆς. Εἰς τὴν ὅλην περὶ τύμβων συζήτησιν συνήθως λησμονεῖται μία πολὺ σπουδαία λεπτομέρεια. Οὔτε ὁ Ὅμηρος οὔτε οἱ πρὸ αὐτοῦ ποιηταὶ περιγράφουν τοὺς τάφους τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀγαμέμνονος ἢ τοῦ Μενελάου ἢ τοῦ Νέστορος ἢ οἱουδήποτε ἄλλου ἄρχοντος τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ

---

1. Σύγχρονα παραδείγματα δὲν εἶναι ἄγνωστα. Ἐνθυμοῦμαι τυφλὸν ραψῳδόν, ὁ ὁποῖος περιήρχετο τὰς ὁδοὺς τῆς Μικρασιατικῆς Σμύρνης τραγουδῶν τὰ ἴδια στιχουργήματα μὲ θέμα τὰ ἐπίκαιρα γεγονότα, ἰδίως τὰ τραγικά. Ἀκόμη ἐνθυμοῦμαι καὶ στίχους μακροῦ του ᾄσματος, περιγράφοντος τὸν τραγικὸν καταποντισμὸν εἰς τὸν λιμένα τῆς Σμύρνης πλοιαρίου τῆς συγκοινωνίας. Ὡς γυμνασιόπαις ἤκουσα τὸ πρῶτον τὸ ᾆσμα ἐκεῖνο. Ὅτε ἐπέστρεψα εἰς Σμύρνην, στρατιώτης πλέον, συνήντησα καὶ πάλιν τὸν τυφλὸν ῥαψῳδὸν καὶ κατὰ παράκλησίν μου ἐπανέλαβε τὸ τραγικόν του ἐκεῖνο ᾆσμα, καθ' ὅσον ἐνεθυμούμην, ἄνευ πολλῶν μεταβολῶν. Ὁ φίλος συνάδελφος κ. Νοτόπουλος, τοῦ Trinity College, μοὶ ἐγνώρισε, καὶ κατόπιν ἐπανέλαβεν εἰς δημοσίαν διάλεξιν, ὅτι εἰς τὴν Κρήτην πλανόδιοι ἀοιδοὶ ἐστιχούργησαν εἰς μακρὸν τραγοῦδι τὴν ἱστορίαν τῆς αἰχμαλωτίσεως Γερμανοῦ στρατηγοῦ ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἁρματωλῶν τῆς νήσου κατὰ τὸ διάστημα τῆς Γερμανικῆς κατοχῆς. Σχεδὸν σύγχρονα στιχουργήματα γεγονότων πολεμικῶν ἢ τραγικῶν οὔτε ἦσαν οὔτε εἶναι σπάνια. Κάτι παρόμοιον θὰ συνέβη καὶ εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

ἀναμένωμεν νὰ εὕρωμεν εἰς τὰ ἔπη περιγραφὴν τοῦ «τάφου τῆς Κλυταιμήστρας» ἢ τοῦ «Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως», οὐδὲ καὶ ἄλλου «τυπικοῦ» θολωτοῦ τάφου οἱουδήποτε. Οἱ ποιηταὶ περιγράφουν τάφους, ἱδρυθέντας ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν εἰς ξένην γῆν καὶ ὑπὸ συνθήκας πολεμικάς. Εἰς τὰ ἔπη ἔχομεν τρεῖς διαφόρους περιγραφὰς τάφων - τύμβων, ἱδρυθέντων ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν. Ὁ πρῶτος τύμβος εἶναι ὁ ἱδρυθεὶς διὰ τοὺς πεσόντας εἰς τὸ Τρωικὸν πεδίον καὶ καέντας κατόπιν ὀλιγοημέρου ἐκεχειρίας. Ὁ δεύτερος εἶναι ὁ τύμβος τοῦ Πατρόκλου, ὁ ἱδρυθεὶς κατὰ τὴν διάρκειαν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων. Ὁ τρίτος εἶναι ὁ τύμβος τοῦ Ἐλπήνορος, τὸν ὁποῖον ὁ Ὀδυσσεὺς κατεσκεύασε καθ' ὁδόν. Εἶναι ἀδύνατον νὰ φαντασθῶμεν κἂν ὅτι ὁ ποιητής, ὁ ὁποῖος πρῶτος ἐστιχούργησε τὴν περιγραφὴν τῶν τάφων αὐτῶν ὑπέθεσεν ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ εἶχον τὸν καιρόν, τὴν διάθεσιν ἢ τὴν εὐκαιρίαν νὰ κτίσουν θολωτοὺς τάφους διὰ τοὺς μαχητάς των ἢ τὸν σύντροφόν των. Εἰς τὴν πραγματικότητα βεβαίως τοῦτο ἦτο ἀδύνατον. Εἰς τὴν πραγματικότητα κάτι ἁπλούστερον θὰ ἱδρύετο διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς τάφος καὶ εἰς τὴν ἀφήγησίν του ὁ ἀρχικὸς στιχουργὸς θὰ περιέγραφε τὸν τάφον ἐκεῖνον καὶ ὄχι τοὺς θολωτοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν· τὴν εἰκόνα τοῦ ἁπλουστέρου αὐτοῦ τάφου, κάπως ἐξωραϊσμένην ὑπὸ τῆς ποιητικῆς φαντασίας, θὰ διεφύλαξεν ἡ ἔμμετρος παράδοσις, ἡ ὁποία διεσώθη μέχρι τοῦ Ὁμήρου. Ἀκόμη καὶ ὁ ἐξωραϊσμὸς τῆς εἰκόνος δὲν θὰ ἦτο ὑπερβολικὸς καὶ δὲν θὰ ἀπεῖχεν ἀπὸ τὴν πραγματικότητα κατὰ πολύ, διότι οἱ πρῶτοι ἀκροαταὶ πιθανῶς ἐγνώριζον τὰ πράγματα ἀπὸ τὰς οἰκογενειακάς των παραδόσεις. Εἰς τὴν πραγματικότητα, οἱ Ἀχαιοὶ δὲν θὰ εἶχον δυσκολίαν νὰ παραλείψουν, ἀπὸ τάφον ἱδρυόμενον εἰς ξένην γῆν καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, τὴν θόλον ἢ τὸν θάλαμον, τὸν χαρακτηρίζοντα τὸν γνωστὸν εἰς αὐτοὺς τύπον τάφου· διότι φαίνεται ὅτι σκοπὸς τοῦ θαλάμου ἢ τῆς θόλου ἦτο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἡ κατοικία τοῦ θανόντος μέχρις ὅτου κατέλθῃ εἰς τὸν Ἅδην. Ἡ καῦσις παρεῖχε τὴν πιθανότητα τῆς ἀμέσου καθόδου εἰς τὸν Ἅδην καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἠχρήστευε τὴν ἀνάγκην τοῦ θαλάμου ἢ τῆς θόλου. Διὰ τοῦτο καὶ παρελείφθη ἡ θόλος καὶ ὁ θάλαμος. Ὁ τύμβος ὅμως τῆς χυτῆς γῆς, ὁ ὁποῖος ὑπολείπεται τοῦ ὅλου συγκροτήματος τοῦ τυπικοῦ μυκηναϊκοῦ θολωτοῦ τάφου, διετηρήθη καὶ τύμβος χώματος ἐπεσωρεύετο ἐπὶ τῆς πυρᾶς τῆς τέφρας καὶ τῶν ὀστῶν τῶν μαχητῶν τῆς Ἰλιάδος. Τὴν περιγραφὴν τοῦ ἁπλουστέρου τούτου τάφου εὗρεν ὁ Ὅμηρος εἰς τὰς ἐμμέτρους παραδόσεις καὶ ταύτην χρησιμοποιεῖ. Κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ἐξηγεῖται σαφῶς καί, ἐλπίζω, πειστικῶς ἡ ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου ἄγνοια τῶν θολωτῶν τάφων καὶ ἀποδεικνύεται ἡ συγγένεια τοῦ ἐν καιρῷ πολέμου Ἀχαϊκοῦ - Ὁμηρικοῦ πρὸς τὸν μυκηναϊκὸν τύμβον.

Ὁ δεύτερος θαλαμοειδὴς τάφος τῆς Μιδέας - Δενδρῶν, ὁ ἀνασκαφεὶς ὑπὸ τοῦ Persson, ἀποδεικνύει ὅτι οἱ μυκηναῖοι ἔνιοτε ἵδρυον κενοτάφια

πρὸς τιμὴν τῶν μακρὰν τῆς πατρίδος θανόντων[1]. Ἡ χρῆσις στηλῶν ἢ καὶ ὀγκολίθων χρησιμοποιουμένων ἀντὶ σημάτων εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν βεβαίως ἔχει ἀποδειχθῆ πρὸ πολλοῦ. Αἱ στῆλαι τοῦ Κύκλου Α ἔχουν μελετηθῆ ἐπανειλημμένως, ἰδίᾳ δὲ αἱ γλυπταὶ στῆλαι ὑπ' ἀριθμὸν 1427, 1428 καὶ 1429, νῦν ἐν τῷ Ἐθνικῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ τῶν Ἀθηνῶν. Πιστεύω ὅτι ἐπ' αὐτῶν ἔχομεν παραστάσεις ἁρματοδρομιῶν καὶ οὐχὶ πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων ἢ κυνηγίου, ὅπως συνήθως ὑποτίθεται[2].

---

1. Persson, The Royal Tombs, σ. 73 ἑξ. καὶ 108 ἑξ. Εἰς τὴν ἀρχικήν μου μελέτην (AJA, 1948, σ. 75-76) καί, κατόπιν, εἰς τὸ ἐναρκτήριόν μου μάθημα (σ. 279, ὑποσ. 3) ἐσημείωσα τὰ κοινὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει ἡ διάταξις τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου αὐτοῦ πρὸς τὴν Ὁμηρικὴν περιγραφὴν τῶν πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ Ἅδου πράξεων τοῦ Ὀδυσσέως (λ 25 ἑξ.). Προτοῦ ἀποκαλέσωμεν λατρείαν τὰ γενόμενα εἰς τὸν τάφον θὰ πρέπῃ νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι ἐτελοῦντο κατὰ καιροὺς καὶ κανονικὰ διαστήματα. Τοῦτο εἶναι ἀδύνατον.

2. Τὴν παλαιὰν ἱστορίαν τῶν στηλῶν ἐτόνισα εἰς τὰς μελέτας μου (ἐναρκτήριον μάθημα, σ. 275). Ὁ κ. Ἀνδρόνικος, σ. 62, γράφει: «μόνον ὁ καθηγητὴς Μυλωνᾶς παραδέχεται πὼς οἱ παραστάσεις αὐτὲς (δηλ. ἐπὶ τῶν στηλῶν) εἰκονίζουν ἁρματοδρομίες, ἐνῷ ἡ κοινὴ γνώμη τῶν ἄλλων ἀρχαιολόγων εἶναι πὼς πρόκειται γιὰ παράσταση σκηνῶν μάχης ἢ κυνηγίου». Διὰ τὴν κοινὴν γνώμην τῶν ἀρχαιολόγων παραπέμπει εἰς τὸν Ν. Παπαχατζῆν, Μυκῆνες καὶ Τίρυνθα, 1951, σ. 100, ἐνῷ ἡ ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία διὰ τὰς στήλας εἶναι γνωστή, ἄλλως τε τὴν ἀναφέρω εἰς τὴν μελέτην μου τοῦ AJA, 1948, σ. 77, ὑποσ. 83. Πρὸς τούτοις ἡ λεπτομερὴς μελέτη μου διὰ τὰς στήλας, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ πάλιν ἀναφέρω τὴν ἐπιστημονικὴν βιβλιογραφίαν, ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ AJA, 1951, σ. 134-147, ὥστε θὰ ἦτο ἀδύνατον καὶ εἰς αὐτὸν τὸν κ. Παπαχατζῆν νὰ γνωρίζῃ ποῦ ἀκριβῶς στηρίζω τὴν γνώμην μου διὰ νὰ τὴν ἀγνοήσῃ. Ἀκόμη καὶ τὸ πολύτιμον βιβλίον τῆς Lorimer, τὸ ὁποῖον ἐξετάζει τὰ μυκηναϊκὰ προβλήματα καὶ τὸ ὁποῖον ὁ κ. Ἀνδρόνικος εὗρε τόσον χρήσιμον, ἐξεδόθη τὸ 1950, δηλαδὴ πρὸ τῆς μελέτης μου. Εἰς τὴν παρατήρησίν του ἔσπευσε κάπως ὁ κ. Ἀνδρόνικος, διότι δὲν εἶμαι μόνος εἰς τὴν γνώμην μου. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου συνάδελφος κ. T. B. L. Webster, εἰς τὸ βιβλίον του From Mycenæ to Homer, τὸ ὁποῖον ἐκυκλοφόρησε τὸ 1958, δηλ. πρὸ τῶν ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ τοῦ 1961, ἐδέχθη τὴν γνώμην μου ὅτι ἁρματοδρομίαι ἀπετέλουν μέρος τῶν ἐπιταφίων ἀγώνων τῶν τελουμένων εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν (σ. 55, 164, 172). Σπανίως γνῶμαι νέαι καὶ διάφοροι τῶν ἐκ μακρᾶς παραδόσεως γνωστῶν γίνονται ἀμέσως δεκταί· ἰδίως ὅταν πρόκειται διὰ θέματα οὐχὶ γενικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ ὅταν νέα στοιχεῖα δὲν προσετέθησαν εἰς τὰ παλαιά. Τὸ μάθημα τοῦτο, τὸ ὁποῖον μανθάνομεν μὲ τὸν καιρόν, φαίνεται ὅτι ἀρχίζει νὰ τὸ μανθάνῃ καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος, διότι εἰς τὴν σ. 58 τῆς μελέτης του εἰς ὑποσ. 7 διερωτᾶται «ἂν καὶ πέρασαν 4-5 χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ δημοσιεύτηκαν τὰ παραπάνω ἄρθρα, καμιὰ ἀπάντηση δὲ δόθηκε στὶς ἀπόψεις ποὺ ὑποστηρίζουν οὔτε ἀποκρούστηκαν τὰ ἐπιχειρήματά τους ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς δωρικῆς εἰσβολῆς». Ἔχω λοιπὸν καὶ ἐγὼ τὸ δικαίωμα νὰ ἀντείπω ὅτι μέχρι τοῦδε οὐδεὶς ἀπέδειξεν ὡς λανθασμένα τὰ συμπεράσματά μου, οὐδὲ ἀντέκρουσε τὰ ἐπιχειρήματά μου διὰ τὰς παραστάσεις τῶν στηλῶν. Ἀντὶ νὰ γράφῃ ὅτι εἶμαι μόνος καὶ κανεὶς δὲν ἐδέχθη τὰ συμπεράσματά μου θὰ ἦτο προτι-

Ἴσως ἐδῶ πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι εἰς τὰ ἐκ τῶν μυκηναϊκῶν τάφων προερχόμενα ὑπολείμματα ζώων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρω εἰς τὴν περὶ τῶν ταφικῶν ἐθίμων ἀρχικήν μου μελέτην, πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ δύο σκελετοὶ ἵππων, τοὺς ὁποίους ἀνεκάλυψεν ὁ κ. Παπαδημητρίου εἰς τὸν δρόμον τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Μαραθῶνος καὶ ὁ σκελετὸς πιθανῶς ἵππου, ὁ ἀνακαλυφθεὶς ὑπὸ Γάλλων συναδέλφων εἰς τὸ Ἄργος[1]. Ὡς ἔγραψα καὶ ἄλλοτε, τὰ ὑπολείμματα αὐτὰ ὑποδεικνύουν ὅτι εἰς ὡρισμένας, μᾶλλον σπανίας, περιπτώσεις ζῶα καὶ ἰδίως κύνες καὶ ἵπποι ἐφονεύοντο κατὰ τὴν ταφὴν προσφιλοῦς νεκροῦ καὶ ἐθάπτοντο πλησίον τοῦ κυρίου των.

Τὰ ὁμηρικὰ ἔθιμα ταφῆς εἶναι τόσον γνωστά, ὥστε δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ τὰ ἐπαναλάβω· ἄλλως τε τὰ περιέγραψα λεπτομερῶς εἰς τὰς προηγουμένας μελέτας μου, μερικὰς δὲ ἀπὸ τὰς πληροφορίας ἐκείνας ἐπανέλαβε καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος εἰς τὴν μελέτην του. Πρέπει ὅμως νὰ τονίσω δύο σημεῖα. Εἰς τὰς μελέτας μου κατέληξα εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι, ὅπως οἱ μυκηναῖοι ἐδείκνυον ἀσέβειαν πρὸς τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ οἱ ἥρωες τῶν ἐπῶν ἐδείκνυον ἀδιαφορίαν διὰ τὴν τύχην τῶν ὀστῶν τῶν φίλων καὶ μαχητῶν, τῶν ἀποθνῃσκόντων μακρὰν τῆς πατρῴας γῆς. Τὰ ὀστᾶ τῶν συντρόφων των ἀφέθησαν εἰς ἐχθρικὴν χώραν καὶ εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἐπιζησάντων ἐχθρῶν ἢ ὁπουδήποτε καθ' ὁδὸν εἰς ξένην γῆν, οὐδεὶς δὲ ζητεῖ ὅπως τὰ ὀστᾶ του ἐπιστραφοῦν εἰς τὴν γενέτειραν καὶ εἰς τοὺς οἰκείους του. Μόνον εἰς τὸ Η τῆς Ἰλιάδος λέγεται ρητῶς ὅτι τὰ ὀστᾶ τῶν θανόντων πρέ-

---

μότερον νὰ ἐξηγήσῃ ὁ κ. Ἀνδρόνικος πῶς εἶναι δυνατὸν εἷς καὶ μόνος ἄνθρωπος νὰ μάχεται ἐν ᾧ συγχρόνως διευθύνει τὸ ἅρμα του· πῶς μάχεται χωρὶς ὅπλα, δυνάμενα νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπὸ ἅρμα· πῶς κυνηγὸς δύναται νὰ συγκρατῇ τὸν ἵππον ἅρματος καὶ συγχρόνως νὰ κυνηγῇ ἄοπλος. Εὐτυχῶς εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν δὲν πρόκειται περὶ ἐπῶν ἀλλὰ περὶ γραφικῶν παραστάσεων σχετικῶς καλῶς διατηρουμένων. Παράστασιν κυνηγίου, τελείως διασωθεῖσαν, ἔχομεν ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τοῦ τάφου IV τοῦ Κύκλου Α (G. Karo, Die Schachtgräber von Mykenai, πίν. 24, ἀρ. 240) καὶ πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων ἐπὶ ἀντικειμένων εὑρεθέντων εἰς τοὺς λακκοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν (Karo, ἔ.ἀ., πίν. 24, ἀρ. 35, 116, 241), ὥστε νὰ μὴ εἶναι τόσον δύσκολον νὰ πληροφορηθῶμεν, πῶς οἱ μυκηναῖοι τῶν χρόνων τῶν στηλῶν ἐκυνήγουν καὶ ἐμάχοντο. Περιέργως δὲ εἰς τὰ κατάλοιπα τῶν τάφων δὲν ἔχομεν οὔτε μίαν παράστασιν συμπλοκῆς ἀπὸ ἅρματος.

1. B.C.H. 80 (1956), σ. 365, εἰκ. 7 καὶ 83 (1959), σ. 585, εἰκ. 7. Δυστυχῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποδειχθῇ ἡ πρὸς τὸν θολωτὸν τάφον χρονικὴ σχέσις τῆς τέφρας καὶ τῶν ὀστῶν ζώων, τὰ ὁποῖα ὁ μακαρίτης Σωτηριάδης ἀνεκάλυψεν εἰς τὸν θάλαμον τοῦ τάφου (ΠΑΕ, 1933, σ. 36, 1934, σ. 8 - 10, 29 - 38). Αἱ ἐργασίαι τοῦ συναδέλφου κ. Μαρινάτου εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Πύλου ἀπέδειξαν ὅτι θυσίαι ζώων, ἀκόμη καὶ ἵππων, εἰς μυκηναϊκοὺς τάφους ἦσαν συνήθεις κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχήν. Ἴσως καὶ τὰ ὑπολείμματα τοῦ τάφου τοῦ Μαραθῶνος νὰ ἀνῆκον εἰς τὴν ὑστερωτέραν αὐτὴν ἐποχήν. Διὰ τὰ κατάλοιπα τοῦ τάφου τοῦ Μπερμπάτι πρέπει νὰ ἀναμείνωμεν τὴν τελικὴν δημοσίευσιν.

πει νὰ συλλεγοῦν καὶ νὰ μεταφερθοῦν οἴκαδε. Εἰς λογύδριόν του ὁ Νέστωρ παροτρύνει τὸν Ἀγαμέμνονα:

«ἀτὰρ κατακήομεν αὐτοὺς
τυτθὸν ἀποπρὸ νεῶν, ὥς κ' ὀστέα παισὶν ἕκαστος
οἴκαδ' ἄγῃ, ὅτ' ἂν αὖτε νεώμεθα πατρίδα γαῖαν».

Τοὺς στίχους αὐτοὺς (Η 333-335) ἀνέφερα καὶ εἰς τὰς δύο μελέτας μου, τοὺς ἐπικαλεῖται δὲ καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος διὰ νὰ ἀποδείξῃ τὴν περισυλλογὴν τῶν ὀστῶν καὶ τὴν φροντίδα, ἡ ὁποία ἐλαμβάνετο διὰ τὴν ἐπιστροφήν των οἴκαδε. Τοὺς στίχους ὅμως αὐτοὺς ὀβελίζει ὁ Ἀρίσταρχος μὲ τὴν ἐπεξήγησιν *«ὅτι οὐ διὰ τοῦτο ἐκαίοντο ὅπως τὰ ὀστᾶ κομίσωνται, ἀλλὰ συνηθείᾳ»*. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος γράφει σχετικῶς: «δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὀβελίσουμε ἀκολουθώντας τὸ ὀρθολογιστικὸ — καὶ ἀπαράδεκτο ἐπιχείρημα τοῦ Ἀριστάρχου». Ὁ ἀρχαῖος συγγραφεὺς ἐξήγησε τοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι τὸν ἠνάγκασαν νὰ ὀβελίσῃ τοὺς στίχους αὐτούς· ὁ κ. Ἀνδρόνικος δὲν νομίζει ὅτι εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἐξηγήσῃ τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους τὸ ἐπιχείρημα εἶναι ἀπαράδεκτον. Καὶ ὅμως κορυφαῖοι φιλόλογοι, ἐν οἷς καὶ ὁ Wilamowitz, ἐδέχθησαν τὴν γνώμην τοῦ Ἀριστάρχου καὶ ἠθέτησαν τοὺς στίχους, διότι εὑρίσκονται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἔθιμα τὰ περιγραφόμενα εἰς τὰ ἔπη[1]. Ἂς ἴδωμεν ὅμως ἐν συνεχείᾳ τί διδάσκουν αὐτὰ τὰ ἔπη.

Εἰς τὸ αὐτὸ βιβλίον τῆς Ἰλιάδος ἔχομεν τὴν περιγραφὴν τῆς περισυλλογῆς τῶν πτωμάτων, τοῦ καθαρισμοῦ καὶ τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν. Ὅπως οἱ Τρῶες, λέγει ὁ ποιητὴς τοῦ Η, 430-436:

ἑτέρωθεν ἐϋκνήμιδες Ἀχαιοὶ
νεκροὺς πυρκαϊῆς ἐπινήνεον ἀχνύμενοι κῆρ,
ἐν δὲ πυρὶ πρήσαντες ἔβαν κοίλας ἐπὶ νῆας.
Ἦμος δ' οὔτ' ἄρ πω ἠώς, ἔτι δ' ἀμφιλύκη νύξ,
τῆμος ἄρ' ἀμφὶ πυρὴν κριτὸς ἔγρετο λαὸς Ἀχαιῶν,
τύμβον δ' ἀμφ' αὐτὴν ἕνα πολεον ἐξαγαγόντες
ἄκριτον ἐκ πεδίου...

Οὐδὲ λέξιν προσέθεσεν ὁ ποιητὴς διὰ τὴν περισυλλογὴν τῶν ὀστῶν, τὰ ὁποῖα προφανῶς ἀφέθησαν εἰς τὸν χῶρον τῆς πυρᾶς καὶ ὑπὸ τὸν τύμβον.

Ἡ Ὀδύσσεια παρέχει καὶ ἕτερον πλῆρες δεῖγμα ταφῆς. Ὁ Ἐλπήνωρ παρακαλεῖ τὸν Ὀδυσσέα νὰ τὸν θάψῃ, δὲν τοῦ ζητεῖ ὅμως νὰ μεταφέρῃ τὰ ὀστᾶ του εἰς τὴν πατρίδα. Εἰς τὸ λ, 80, ὁ Ὀδυσσεὺς ὑπόσχεται *«ταῦτά τοι,*

---

1. Φαίνεται ὅτι πιστεύει ὅτι ἁπλῆ ἐκ μέρους του ἄρνησις εἶναι ἀρκετὴ διὰ νὰ ἀπορριφθῇ ἡ μαρτυρία ἀρχαίου συγγραφέως ἢ τὸ συμπέρασμα νεωτέρου ἐρευνητοῦ μακρᾶς πείρας. Ὅρα καὶ ὑποσημείωσίν του 2, σ. 62. Πρβλ. F. Jacoby, JHS 64 (1944), σ. 42, ὑποσ. 19 καὶ σ. 44, ὑποσ. 30.

ὦ δύστηνε, τελευτήσω τε καὶ ἕρξω». Καὶ εἰς τὸ μ, 11 καὶ ἑξῆς, ἔχομεν τὴν λεπτομερῆ περιγραφὴν τῆς ταφῆς τοῦ Ἐλπήνορος:

Φιτροὺς δ' αἶψα ταμόντες, ὅθ' ἀκροτάτη πρόεχ' ἀκτή,
θάπτομεν ἀχνύμενοι, θαλερὸν κατὰ δάκρυ χέοντες.
Αὐτὰρ ἐπεὶ νεκρός τ' ἐκάη καὶ τεύχεα νεκροῦ,
τύμβον χεύαντες καὶ ἐπὶ στήλην ἐρύσαντες
πήξαμεν ἀκροτάτῳ τύμβῳ εὐῆρες ἐρετμόν.

Καὶ πάλιν οὐδεὶς λόγος γίνεται διὰ τὴν περισυλλογὴν τῶν ὀστῶν. Φαίνεται ὅτι τὰ ὀστᾶ τοῦ Ἐλπήνορος ἀφέθησαν καθ' ὁδὸν καὶ εἰς ξένην γῆν. Ὅτι ὄχι μόνον ὁ Ἀρίσταρχος ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἐπίστευον ὅτι οἱ στίχοι τοῦ Νέστορος ἦσαν ἐμβόλιμοι ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ σχόλιον Α τῶν στίχων Η 334-335: «*καθόλου οὖν οἶδε πυρὶ καιομένους τοὺς πάλαι, καὶ ἐνταῦθα τιθεμένους ὅπου καὶ ἐτελεύτησαν*».

Εἰς τὰς προηγουμένας μου μελέτας ἐσημείωσα τὴν περίπτωσιν τοῦ Πατρόκλου, τὰ ὀστᾶ τοῦ ὁποίου συλλεγέντα ἐτέθησαν εἰς χρυσῆν φιάλην καὶ ἐφυλάχθησαν προσωρινῶς εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Ἀχιλλέως. Τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἀναφέρει καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος διὰ νὰ στηρίξῃ τὴν ὑπόθεσίν του τῆς περισυλλογῆς καὶ φροντίδος καὶ ἴσως καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀπόρριψιν τῆς γνώμης τοῦ Ἀριστάρχου. Ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἡ περίπτωσις τοῦ Πατρόκλου δὲν ἀντιπροσωπεύει τὴν γενικὴν συνήθειαν, εἶναι εἰδικὴ περίπτωσις καὶ τὸ ποίκιλμά της ἴσως θὰ πρέπῃ νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν δημιουργικὴν φαντασίαν τοῦ ποιητοῦ, ὁ ὁποῖος πραγματεύεται θέμα μοναδικόν, τὸ θέμα ἀδελφικῆς φιλίας δύο νέων ὑπὸ τῆς Μοίρας καταδικασθέντων εἰς πρόωρον θάνατον. Εἶναι πράγματι ἀντάξιον ἐμπνευσμένου ποιητοῦ ἡ εἰκὼν τῆς ἀποθέσεως εἰς κοινὸν ἀμφορέα τῶν ὀστῶν δύο φίλων διὰ νὰ εἶναι μαζὶ καὶ μετὰ θάνατον. Ἄλλως τε καὶ ἡ περίπτωσις τοῦ Πατρόκλου δὲν ἐνισχύει τοὺς στίχους Η 333-335, διότι τὰ ὀστᾶ τοῦ ἥρωος συνελέγησαν καὶ ἐφυλάχθησαν ὄχι διὰ νὰ ἀχθῶσιν οἴκαδε, ἀλλὰ διὰ νὰ ταφοῦν μετὰ τῶν ὀστῶν τοῦ Ἀχιλλέως ἀργότερον[1]. Τοῦτο δὲ φαίνεται ὅτι συνέβη: τὰ ὀστᾶ τῶν δύο ἡρώων ἀφέθησαν εἰς τὸν χῶρον τῆς πυρᾶς, εἰς ξένην γῆν. Εἰς τὸ τελευταῖον βιβλίον τῆς Ὀδυσσείας ἔχομεν τὴν περιγραφὴν τῆς ταφῆς τοῦ Ἀχιλλέως, ἐκεῖ δὲ (ω 71-82) λέγεται σαφῶς ὅτι μετὰ τὴν καῦσιν τοῦ πτώματος τὰ ὀστᾶ τοῦ ἥρωος συνελέγησαν καὶ ἐτέθησαν «*μίγδα... Πατρόκλοιο Μενοιτιάδαο θανόντος*» εἰς «*χρύσεον ἀμφιφορῆα*» καὶ «*ἀμφ' αὐτοῖσι δ' ἔπειτα μέγαν καὶ ἀμύμονα τύμβον χεύαμεν... ἀκτῇ ἔπι προὔχούσῃ, ἐπὶ πλατεῖ Ἑλλησπόντῳ*». Καὶ ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ τελευταῖον βιβλίον τῆς Ὀδυσσείας εἶναι ἐν πολλοῖς ὕποπτον, ἀκόμη καὶ τότε εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀντίληψις τῶν ἀρχαίων ἦτο ὅτι τὰ

1. Ὅρα καὶ Ψ, 236-248.

ὀστᾶ τῶν δύο φίλων ἀφέθησαν εἰς ξένην γῆν καὶ δὲν μετεφέρθησαν εἰς τὴν πατρίδα των.

Ὄχι μόνον οἱ δύο στίχοι, τοὺς ὁποίους ὀβελίζει ὁ Ἀρίσταρχος, ἀλλ' ἴσως καὶ ὅλον τὸ ἀσυνήθως βραχὺ λογύδριον τοῦ Νέστορος πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐμβόλιμον. Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1951, εἰς τὰς διαλέξεις μου περὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς μυκηναϊκῆς καὶ τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς εἰς τοὺς σπουδαστὰς τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν τῶν Ἀθηνῶν, ὑπέδειξα τὴν ὑπάρχουσαν ἀντίθεσιν μεταξὺ τῶν ὑπὸ τοῦ Νέστορος ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ Θουκυδίδου ἀφ' ἑτέρου λεγομένων. Εἰς τὸ λογύδριόν του ὁ Νέστωρ παροτρύνει τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τοὺς Ἀχαιούς, ἀφ' οὗ «θάψουν» τοὺς νεκροὺς νὰ κτίσουν τεῖχος περὶ τὸ Ἑλληνικὸν στρατόπεδον. Τοῦτο δὲ καὶ κτίζεται εἰς τὸ τελευταῖον ἔτος, τὸ δέκατον, τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. Ἀλλ' ὁ Θουκυδίδης εἰς τὸ πρῶτόν του βιβλίον (I 11, 5), ὅπου ὁμιλεῖ διὰ τὰ Τρωικά, λέγει: «*ἐπειδὴ δὲ ἀφικόμενοι*» (δηλ. οἱ Ἀχαιοὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Τροίας) «*μάχῃ ἐκράτησαν — δῆλον δέ· τὸ γὰρ ἔρυμα τῷ στρατοπέδῳ οὐκ ἂν ἐτειχίσαντο — φαίνονται δ' οὐδ' ἐνταῦθα πάσῃ τῇ δυνάμει χρησάμενοι...*» κλπ. Λέγει δηλαδὴ ὁ Θουκυδίδης ὅτι τὸ περὶ τὸ στρατόπεδον τεῖχος ἐκτίσθη ὅτε τὸ πρῶτον οἱ Ἀχαιοὶ ἔφθασαν εἰς τὴν Τρῳάδα. Τὴν ἀντίθεσιν αὐτὴν ἐπραγματεύθη ἐν λεπτομερείᾳ εἰς τὴν τελευταίαν του περὶ τῆς Ἰλιάδος συγγραφὴν ὁ συνάδελφος κ. Denys L. Page μὲ τὴν συνήθη του ἐνάργειαν. Τὸ συμπέρασμα, εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγει, ἔχει ὡς ἑξῆς: «the Iliad as known in Athens in Thucydides' day did not include the latter part of the Seventh book», ἤτοι τὸ μέρος, εἰς τὸ ὁποῖον ἔχομεν τὸ λογύδριον τοῦ Νέστορος. Ἐπίσης ὁ Page δέχεται τὴν προηγουμένως ἐκφρασθεῖσαν γνώμην τοῦ F. Jacoby, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ λογύδριον τοῦ γηραιοῦ ἐκ Πύλου ἄρχοντος προσετέθη εἰς τὴν Ἰλιάδα ὑπὸ Ἀθηναίου στιχουργοῦ μετὰ τὸ 465 π.Χ., ἀκόμη δὲ καὶ μετὰ τὸ 430[1].

Νομίζω ὅτι ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται ὅτι ὁ Ἀρίσταρχος καλῶς ἠθέτησε τοὺς στίχους, τοὺς μνημονεύοντας περισυλλογὴν ὀστῶν καὶ μετα-

---

1. D. L. Page, History and the Homeric Iliad, 1959, σ. 321 ἑξ. καὶ F. Jacoby, «Patrios Nomos», JHS 64 (1944), σ. 37 ἑξ. Σχετικῶς πρὸς τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Αἰσχύλου εἰς τὸν Ἀγαμέμνονα, 429 ἑξ., ὁ Jacoby γράφει ὅτι οἱ στίχοι ἐκεῖνοι εἶναι ἀποτέλεσμα ἑνὸς «typical and deliberate anachronism after the Athenian custom which had been introduced by a few years earlier» πρὸ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀγαμέμνονος, τὸ 458 π.Χ. Ὅρα καὶ Wilamowitz, Die Ilias and Homer, σ. 55, ὑποσ. 1. Βεβαίως δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ συζητήσω τὴν γνησιότητα τοῦ τελευταίου βιβλίου τῆς Ὀδυσσείας, τοῦ ω, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται ὁ κ. Ἀνδρόνικος. Εὐτυχῶς, τὸ βιβλίον ἐκεῖνο ἔχει σχέσιν μόνον μὲ μίαν εἰδικὴν περίπτωσιν, μὲ τὴν ταφὴν τοῦ Πατρόκλου καὶ τοῦ Ἀχιλλέως, τὴν ὁποίαν βεβαίως ἐποίκιλεν ὁ ποιητής. Ἀλλὰ καὶ πάλιν τὰ ὀστᾶ τῶν ἡρώων δὲν μεταφέρονται οἴκαδε.

φοράν των οἴκαδε. Παραμένει δὲ τὸ συμπέρασμά μου ὅτι οἱ ἥρωες τοῦ ἔπους ἐδείκνυον χαρακτηριστικὴν ἀδιαφορίαν διὰ τὴν τύχην τῶν ὀστῶν τῶν ἑταίρων των καὶ ὅτι ἡ μέριμνά των συνεκεντροῦτο εἰς τὴν καῦσιν τοῦ λειψάνου καὶ εἰς τὴν συσσώρευσιν τύμβου ἄνωθεν τοῦ χώρου τῆς πυρᾶς. Τοῦτο δὲ συνδέεται μὲ τὴν ἑτέραν ἀντίληψιν, τὴν ὁποίαν σαφῶς παρουσιάζει ὁ Πάτροκλος εἰς τὴν πρὸς τὸν Ἀχιλλέα παράκλησίν του:

«*Θάπτε με ὅττι τάχιστα*», λέγει ὁ Πάτροκλος εἰς τὸ Ψ, 71-75,

«*πύλας Ἀΐδαο περήσω.*
Τῆλέ με εἴργουσι ψυχαί, εἴδωλα καμόντων,
οὐδέ μέ πω μίσγεσθαι ὑπὲρ ποταμοῖο ἐῶσιν,
ἀλλ' αὔτως ἀλάλημαι ἀν' εὐρυπυλὲς Ἄϊδος δῶ.
καί μοι δὸς τὴν χεῖρ', ὀλοφύρομαι· οὐ γὰρ ἔτ' αὖτις
νίσομαι ἐξ Ἀΐδαο, ἐπήν με πυρὸς λελάχητε».

Ἐκ τῆς περικοπῆς αὐτῆς καὶ ἐξ ἄλλων, τὰς ὁποίας ἀνέφερα εἰς τὰς προηγουμένας μου μελέτας, γίνεται φανερὸν ὅτι κατὰ τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσσειαν τὸ σῶμα ἐκράτει «τὴν ψυχὴν» εἰς τὸν κόσμον τῶν ζώντων. Ἐν ὅσῳ τὸ σῶμα ἔμενεν ἄθαπτον ἡ «ψυχὴ» ἐπλανᾶτο εἰς τὸν κόσμον καὶ ἠδύνατο νὰ ἀναμειχθῇ εἰς τὰ πράγματα τῶν ζώντων· «*μή μ' ἄκλαυτον ἄθαπτον λὼν ὄπισθεν καταλείπειν,* | *νοσφισθείς, μή τοί τι θεῶν μήνιμα γένωμαι*», λέγει ὁ νεκρὸς Ἐλπήνωρ εἰς τὸν Ὀδυσσέα (λ 72-73). Τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν σαφῶς ὁρίζει ὁ Ἀριστόνικος, ὅτε, σχολιάζων τὸν 104ον στίχον τοῦ Ψ, ἔγραφε: «*τὰς τῶν ἀτάφων ψυχάς, Ὅμηρος ἔτι σωζούσας τὴν φρόνησιν ὑποτίθησιν*». Ὅτε ὅμως τὸ σῶμα διελύετο, ὅτε αἱ σάρκες κατεστρέφοντο ὑπὸ τοῦ πυρός, τότε ὁ δεσμὸς «τῆς ψυχῆς» πρὸς τὸν κόσμον τῶν ζώντων διελύετο καὶ ὁ θανὼν ἐλάμβανε τὴν θέσιν του εἰς τὴν κοινωνίαν «τῶν εἰδώλων». Αἱ ἀνάγκαι καὶ αἱ ἐπιθυμίαι του ἐτερματίζοντο, οὐδὲ ἐνδιεφέρετο πλέον διὰ τὰ πράγματα τῶν ζώντων. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιζῶντες μετὰ τὴν ταφήν, τὴν πλήρη δηλαδὴ καταστροφὴν τῶν σαρκῶν διὰ πυρός, φαίνεται ὅτι ἔπαυον νὰ ἐνδιαφέρωνται διὰ τοὺς μεταστάντας εἰς τὸν Ἅδην, διότι οὐδαμοῦ ἀναφέρονται τακτικαὶ προσφοραὶ ἢ ἀναθήματα εἰς τοὺς νεκρούς. Τὴν ἔλλειψιν τοιούτων ἀναθημάτων συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὰ ἔθιμα ταφῆς τῶν μυκηναίων.

Εἴδομεν ἀνωτέρω, ὅτι ὁ κ. Ἀνδρόνικος λέγει: «ἂν πιστοποιηθῇ ἡ ἔλλειψις σεβασμοῦ τῶν μυκηναίων πρὸς τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων των ἀφ' ἑνὸς καὶ ἡ ἀδιαφορία τῶν ἡρώων τῶν ἐπῶν διὰ τὴν τύχην τῶν ὀστῶν τῶν ἑταίρων των ἀφ' ἑτέρου, τότε θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ βεβαιώσουμε τὴν ἀναντίρρητη ταυτότητα τῶν δύο ἀντιλήψεων». Πιστεύω ὅτι ἐπιστοποίησα μὲ τὰ ἀνωτέρω τὴν ἀσέβειαν τῶν μυκηναίων καὶ τὴν ἀδιαφορίαν τῶν ἡρώων καὶ κατὰ συνέπειαν ἐβεβαίωσα τὴν ταυτότητα τῶν ἀντιλήψεών των. Νομίζω ἐπίσης ὅτι ἀπήντησα εἰς τοὺς ἐνδοιασμοὺς τοῦ διαπρεποῦς συναδέλφου κ. Κυριακίδη καὶ

ἐξήγησα τὰ «divergences» τοῦ Nilsson. Κατ' ἀκολουθίαν τὰ συμπεράσματά μου διὰ τὰ ἔθιμα ταφῆς παραμένουν.

Εἰς τὰς προηγουμένας μου μελέτας ἐδέχθην ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ ἀπὸ τοὺς Τρῶας ἔμαθον τὴν καῦσιν καὶ αὐτὴν μόνην ἀντὶ τοῦ ἐνταφιασμοῦ ἐχρησιμοποίησαν κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐκστρατείας των. Τοῦτο δὲ ὑπεστήριξα χρησιμοποιῶν τὰ πορίσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Blegen, ἡ ὁποία ἀπέδειξε τὴν ὕπαρξιν τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως εἰς τὴν VIην πόλιν τῆς Τροίας[1]. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος (εἰς σ. 44-45) φαίνεται ὅτι πιστεύει, ὅτι τοιαύτη ἐγκατάλειψις πατρῴου ἐθίμου καὶ παραδοχὴ ἄλλου εἶναι ἀδύνατος, ὅτι ταῦτα διδάσκων «ὑποτιμῶ τὴ σημασία ποὺ ἔχει τὸ ἔθιμο τῆς ταφῆς σὲ μία ὁποιαδήποτε κοινωνία (ἀκόμη καὶ σὲ μία κοινωνία σύγχρονη καὶ προηγμένη) καὶ «δέχομαι» ὅτι κατὰ τὴν ἐκστρατεία οἱ Ἀχαιοὶ δέχτηκαν μιὰ ξένη ταφικὴ συνήθεια, ποὺ τὴν ξέχασαν ὅταν γύρισαν πίσω στὴν πατρίδα των. Δὲν νομίζω, «προσθέτει», πῶς χρειάζεται νὰ τονιστῇ πόσο θεμελιώδη σημασία ἔχουν τέτοια βασικὰ ἔθιμα γιὰ ὅλους τοὺς λαούς...» κλπ. καὶ παραθέτει ἐν συνεχείᾳ τὴν γνώμην τοῦ Child, ὁ ὁποῖος δὲν λέγει εἰς τὴν παρεχομένην περικοπήν, ὅτι οὐδέποτε μία ὁμὰς ἀνθρώπων ἀφῆκε τὸ ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ διὰ τὴν καῦσιν, ἀλλὰ λέγει ποῖα εἶναι τὰ συστατικὰ τεκμήρια ἑνὸς πολιτισμοῦ.

Νομίζω ὅτι ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν πραγμάτων θὰ ἀποδείξῃ ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι δὲν ὑποτιμῶ τὴν σημασίαν τῶν ἐθίμων ταφῆς καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅτι ἡ γνώμη μου δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ εὐχερῶς, διότι ἔχομεν παράδειγμα δι' ἀνασκαφῶν ἀποδειχθὲν ὁμοίας ἀλλαγῆς ἐθίμων αὐτῶν τῶν Ἀχαιῶν. Καὶ εἰς τὴν μελέτην του ὁ κ. Ἀνδρόνικος ἀναφέρει ὄχι μόνον τὸ παράδειγμα αὐτὸ ἀλλ' ἀκόμη καὶ δεύτερον.

Παράδειγμα πρῶτον ἀλλαγῆς ἐθίμων ταφῆς. Εἶναι γνωστόν, ὄχι ὅμως ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Leaf ἀλλ' ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κεραμεικοῦ, ὅτι ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν ἐπεκράτει εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τὴν πρωτογεωμετρικὴν ἐποχήν. Τὰ σχετικὰ συμπεράσματα τοῦ Kübler ἐνισχύθησαν ἀπὸ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν Ἀμερικανῶν συναδέλφων τῆς Ἀγορᾶς καὶ ἀπὸ τὰ εὑρήματα τοῦ κ. Παπαδημητρίου εἰς τὴν Νέαν Ἰωνίαν. Τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως εἰς τὰς Ἀθήνας τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς τονίζει καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος, δέχονται δὲ πάντες οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὴν τέχνην καὶ τὸν πολιτισμὸν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἐὰν τώρα, ὡς πρέπει, προσπαθήσωμεν νὰ εὕρωμεν τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐθίμου αὐτοῦ τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς θὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἀκόλουθα. Πιστεύεται, καθ' ὅσον γνωρίζω, ὑπὸ τῶν εἰδικῶν, ὅτι ἡ περιοχὴ τῶν Ἀθηνῶν δὲν κατελήφθη ὑπὸ τῶν Δωριέων, ὡς λέγονται, οἱ ὁποῖοι εἰς τὴν Πελοπόννησον φαίνεται ὅτι κατέστρεψαν τὰ μεγάλα

1. AJA 59 (1948), σ. 80 καὶ ἐναρκτήριον μάθημα, σ. 283. Blegen, κλπ., Troy III, part I, σ. 5 καὶ 370. AJA 39 (1935), σ. 26 ἑξ., 583 καὶ ἑξ. καὶ 1937, σ. 29.

κέντρα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ ἀπόγονοι τῶν κατοίκων της τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν χρόνων, τοὺς ὁποίους εἶναι δυνατὸν νὰ ὀνομάσωμεν Ἀχαιούς, παρέμειναν εἰς τὴν χώραν τῶν προγόνων των καὶ ἀπετέλεσαν τοὐλάχιστον μέγα μέρος τῶν κατοίκων τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς τῶν Ἀθηνῶν, οἱ Ἀχαιοὶ πρόγονοι τῶν πρωτογεωμετρικῶν κατοίκων, μέχρι τοῦ τέλους τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου, ἐνεταφίαζον τοὺς νεκρούς των εἰς θαλαμωτοὺς καὶ θολωτοὺς τάφους. Οἱ ἀπόγονοί των αἴφνης ἐγκατέλειψαν τὸ πατροπαράδοτον ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ υἱοθέτησαν τὴν καῦσιν. Διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἐμφάνισιν τῆς καύσεως καὶ τὴν ἀπότομον αὐτὴν ἀλλαγὴν ἐθίμων ταφῆς ἡ Lorimer ὑπέθεσεν ὅτι πολλοὶ Ἀχαιοὶ ἐκ τῆς μυκηναϊκῆς περιοχῆς ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς Δωρικῆς εἰσβολῆς ἐγκατέλειψαν τὴν πατρίδα των καὶ κατέφυγον εἰς τὰς Ἀθήνας. Εἰς τοὺς Ἀχαιοὺς αὐτοὺς ἀποδίδει τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως εἰς τὴν Ἀττικήν [1].

Καὶ ἐὰν ἔτι δεχθῶμεν τὴν γνώμην τῆς Lorimer, καὶ πάλιν θὰ ἀναγκασθῶμεν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι οἱ ἰθαγενεῖς κάτοικοι τῆς περιοχῆς τῶν Ἀθηνῶν, οἱ ὁποῖοι βεβαίως θὰ ἦσαν πολυπληθέστεροι, ἐγκατέλειψαν τὸ πατροπαράδοτον ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ διὰ νὰ υἱοθετήσουν τὸ ξένον ἔθιμον τῶν νεοαφιχθέντων. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περιοχήν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν οἱ πρόσφυγες ἐκεῖνοι ἐξεκίνησαν, εἰς τὴν ἰδίαν αὐτῶν πατρίδα δηλαδή, ἐπεκράτει μέχρι τῆς ἐξώσεώς των «ἡ μονολιθικὴ καὶ ἀναντίρρητη προσήλωση» εἰς τὸν ἐνταφιασμόν. Οἱ συμπατριῶταί των, οἱ ὁποῖοι παρέμειναν εἰς τὴν πατρῴαν γῆν συνέχισαν τὸν ἐνταφιασμὸν καὶ εἰς τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους [2]. Οἱ

---

1. Homer and the Monuments, σ. 105. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος εὑρίσκει τὴν ἰδικήν μου ἐξήγησιν τῆς ἀποτόμου ἀλλαγῆς τοῦ ἐθίμου ὡς ὀρθολογιστικήν. Δὲν φαίνεται ὅμως ὅτι ἐξενίσθη ἀπὸ τὴν ἐξήγησιν τῆς Lorimer οὔτε μᾶς δίδει τὴν ἰδικήν του.

2. Εἰς τὸ ἐναρκτήριόν μου μάθημα, σ. 281, ἐδίδαξα ὅτι τὸ συμπέρασμα τῆς Lorimer δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἀλήθειαν, διότι εἰς τὴν Ἀσίνην, τὴν Τίρυνθα καὶ τὰς Μυκήνας, εἰς περιοχὴν δηλαδὴ εἰς τὴν ὁποίαν ἀσφαλῶς πολλοὶ Ἀχαιοὶ παρέμειναν μετὰ τὴν «κάθοδον τῶν Ἡρακλειδῶν», συνεχίσθη τὸ ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ μετὰ τὸ τέλος τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς. Εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐμμένω. (Διὰ τὰς Μυκήνας ὅρα νῦν BSA 49 (1954), πίν. 43 καὶ 50 (1955), πίν. 46b.) Ὁ κ. Ἀ ν δ ρ ό ν ι κ ο ς, ἀρνούμενος τὰ ἀνωτέρω, γράφει εἰς τὴν σελίδα 53, ὑποσ. 3 τῆς μελέτης του: «Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὲς ἀκόμα τὶς περιοχὲς ἔχουν σημειωθῆ παραδείγματα καύσης: Ἀσίνη: BCH 46 (1922), 502, Μυκῆναι: AJA 17 (1913), 440, AE, 1912, 128. Πρβ. J. W i e s n e r, Grab und Jenseits, RGVV, 26, σ. 37». Ταῦτα γράφων ὁ κ. Ἀνδρόνικος παραβλέπει δύο στοιχειώδη ἐπιστημονικὰ ἀξιώματα.

Πρῶτον: τὰ βιβλία, εἰς τὰ ὁποῖα παραπέμπει πράγματι ἀναφέρουν καύσεις εἰς τὰς Μυκήνας καὶ εἰς τὴν Ἀσίνην, ἀλλὰ λέγουν ρητῶς ὅτι αἱ καύσεις αὗται προέρχονται ἀπὸ νεκροταφεῖα τῆς *γεωμετρικῆς* ἐποχῆς. Εἰς τὴν περὶ καύσεως καὶ ἀλλαγῆς ἐθίμων συζήτησίν μας δὲν πρόκειται περὶ τῆς γεωμετρικῆς ἀλλὰ περὶ τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς, περὶ τῶν χρόνων δηλαδὴ τῶν ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς· ἡ συζήτησίς μας εἶναι διὰ τοὺς ἐπακολουθήσαντας τὴν λεγομένην

πρόσφυγες Ἀχαιοί, οἱ καταφυγόντες εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ κατὰ τὴν Lorimer οἱ εἰσαγαγόντες τὸ νέον καὶ ξένον ἔθιμον τῆς καύσεως καὶ αὐτοὶ ἀκόμη ἐγκατέλειψαν ἀποτόμως τὸ πατροπαράδοτον ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ υἱοθέτησαν τὴν καῦσιν. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ οἱ προπάτορές των Ἀχαιοὶ εἰς τὴν Τρῳάδα ἦτο δυνατὸν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ ὑπὲρ τῆς καύσεως. Αὐτὸ δὲ καὶ ἔκαμαν.

« κάθοδον » χρόνους, ἡ ὁποία κάθοδος κατὰ τὴν Lorimer ἐγένετο ἡ αἰτία τῆς ἐξώσεως τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς. Ἡ σύγχυσις τῶν ἐποχῶν βεβαίως δὲν ἐπιτρέπεται σήμερον. Πρὸς τούτοις ὁ μακαρίτης Εὐαγγελίδης, τοῦ ὁποίου ἡ μελέτη διὰ τὰς ταφὰς τῶν Μυκηνῶν ἐν ΑΕ 1912 περιλαμβάνεται εἰς τὰς παραπομπὰς τοῦ κ. Ἀνδρονίκου, ἂν καὶ δὲν ὁρίζει τί ἀκριβῶς εὑρέθη εἰς τὰς καύσεις καὶ τί εἰς τοὺς ἐνταφιασμοὺς τοῦ νεκροταφείου, εἰς τὴν σελίδα 140 λέγει ρητῶς ὅτι τὰ ἀνευρεθέντα γραπτὰ ἀγγεῖα ἀνάγονται ὄχι μόνον εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχήν, ἀλλ' εἰς προχωρημένους χρόνους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, διότι τὰ κοσμήματά των τὰ ἀποδεικνύουν ὡς προχωρημένα δείγματα τῆς γεωμετρικῆς κεραμεικῆς. Αἱ φωτογραφίαι, τὰς ὁποίας παραθέτει, δικαιολογοῦν πλήρως τὰς παρατηρήσεις του. Τὰ ἐκ τῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν εὑρήματα ὁ Εὐαγγελίδης παραλληλίζει πρὸς τὰ ἐκ τῆς Τίρυνθος, τὰ ὁποῖα βεβαίως ἀνάγονται εἰς τοὺς ὡρίμους χρόνους τῆς γεωμετρικῆς κεραμεικῆς.

Δεύτερον : τὸ παράδειγμα καύσεως ἐκ τῆς Ἀσίνης. Ὡς πηγὴν τῆς πληροφορίας του ὁ κ. Ἀνδρόνικος δίδει τὸ BCH. Εἰς τὸν τόμον ἐκεῖνον εὑρίσκομεν πράγματι ὅτι καύσεις εὑρέθησαν εἰς τὸ γεωμετρικὸν νεκροταφεῖον τῆς Ἀσίνης. Ἀφ' ἑνὸς ἡ πληροφορία αὕτη εἶναι γενικὴ (γεωμετρικὸν νεκροταφεῖον) καὶ ἀφ' ἑτέρου περιλαμβάνεται εἰς μίαν γενικὴν ἀνασκόπησιν τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1921 - 1922. Εἶναι προφανὲς ὅτι αἱ πληροφορίαι τῶν ἀνασκοπήσεων αὐτῶν, τῶν chroniques des fouilles, ἀντικαθίστανται ὑπὸ τῶν πληροφοριῶν τῶν παρεχομένων εἰς τὰς τελικὰς δημοσιεύσεις τῶν ἀνασκαφῶν· ὅτι προκειμένου νὰ χρησιμοποιήσωμεν πληροφορίας διὰ τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς ἀνασκαφῆς πρέπει νὰ ἀνατρέξωμεν εἰς τὴν τελικὴν δημοσίευσιν, μόνον δὲ ὅταν δὲν ὑπάρχῃ τοιαύτη συνήθως χρησιμοποιοῦμεν ὅ,τι εὑρίσκομεν εἰς τὰ « χρονικὰ » τῶν περιοδικῶν. Εὐτυχῶς τὰ τελικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ἀσίνης ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τῶν Frödin καὶ Persson πρὸ πολλῶν ἐτῶν, τὸ 1938. Ἐάν, ὡς δεῖ, ἀνατρέξωμεν εἰς τὴν τελικὴν αὐτὴν δημοσίευσιν, σελίδα 426, θὰ εὕρωμεν τὰ ἀκόλουθα διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Ἀνδρονίκου ἀναφερομένην καῦσιν: « In the course of the excavations in the Proto - Geometric stratum, in several places on the same level as the tombs, cists were found, which were entered in the journals as tombs when they were first discovered but which on closer investigation were found not to contain any traces of corpses... *In all these cases we have to do with tomb - altars...* These Proto - Geometric tomb - altars should undoubtedly be interpreted as the predecessors of the places for cremation found in the Geometric period within the necropoles themselves : *here* (δηλ. εἰς τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς τάφους) *the corpse has (was) still been buried uncremated*, but some votive or sacrificial gifts have been burnt, a custom already prevalent during the Mycenæan period ». Τὰ τεκμήρια τῶν ἀνασκαφέων, τὰ δημοσιευθέντα πλήρως, συνήθως θεωροῦνται ὡς τὰ τελικὰ διὰ μίαν ἀνασκαφήν, πάντως εἶναι προτιμητέα τῶν πληροφοριῶν τῶν chroniques des fouilles. Κατὰ ταῦτα τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Ἀνδρονίκου λεγόμενα διὰ καύσεις εἰς τὴν Ἀσίνην καὶ τὰς Μυκήνας εἰς τοὺς χρόνους τοὺς ἐπακολουθήσαντας τὴν κάθοδον τῶν Δωριέων δὲν εὐσταθοῦν.

Παράδειγμα δεύτερον. Ὁ τύμβος τῆς Ἅλου, τὴν σημασίαν τοῦ ὁποίου δικαίως τονίζει ὁ κ. Ἀνδρόνικος, μᾶς παρέχει τὸ δεύτερον δεῖγμα ἀποτόμου ἐγκαταλείψεως τοῦ ἐθίμου τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ τῆς υἱοθετήσεως τῆς καύσεως. Τὰ συμπεράσματα τῶν Ἄγγλων ἀνασκαφέων τῆς περιοχῆς συνώψισεν ὡς ἑξῆς ἡ Lorimer, τῆς ὁποίας τὰς γνώμας συνήθως ἀκολουθεῖ ὁ κ. Ἀνδρόνικος: «It is otherwise with the *tumulus and pyres of Halos, which in the eighth century make a sudden and intrusive appearance in Achaia Phthiotis, a region previously devoted to inhumation*»[1]. Δηλαδή, οἱ κάτοικοι τῆς Ἅλου ἀποτόμως ἐγκατέλειψαν τὸ πατροπαράδοτον ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ μετεχειρίσθησαν τὴν καῦσιν. Οἱ λόγοι τῆς ἀλλαγῆς δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐπὶ τοῦ παρόντος· θὰ τοὺς ἴδωμεν ὅμως βραδύτερον.

Κατὰ ταῦτα ἔχομεν δύο περιπτώσεις ἐξηκριβωμένας δι' ἀνασκαφῶν τῆς ἐγκαταλείψεως αἰφνιδίως τοῦ πατροπαραδότου ἐθίμου τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ τῆς υἱοθετήσεως τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως καὶ οὐχὶ ὑπὸ κατοίκων ἄλλων χωρῶν ἀλλ' ὑπ' αὐτῶν τῶν Ἑλλήνων. Τὸ αὐτὸ ἦτο δυνατὸν νὰ συμβῇ — πιστεύω δ' ὅτι καὶ συνέβη — εἰς τὴν Τρῳάδα: οἱ Ἀχαιοὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παραμονῆς των ἐκεῖ ἐγκατέλειψαν τὸ πατροπαράδοτον ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ υἱοθέτησαν τὴν καῦσιν, τὴν ὁποίαν ἔμαθον ἀπὸ τοὺς Τρῶας. Καὶ δὲν ἦτο δύσκολον διὰ τοὺς Ἀχαιοὺς νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ ξένον ἔθιμον, διότι, ὡς πολλάκις ἐπανέλαβον, αἱ δοξασίαι καὶ αἱ προλήψεις αἱ σχετικαὶ πρὸς τὴν διάθεσιν τῶν νεκρῶν, τὰς ὁποίας εἶχον καὶ τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ πιστοποιήσωμεν ἐκ τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων, δὲν παρεβιάζοντο, διότι ἡ καῦσις ἠλευθέρου τὴν «ψυχὴν» ταχύτερον τοῦ ἐνταφιασμοῦ, ἡ ἀπελευθέρωσις δ' αὕτη «τῆς ψυχῆς» ἦτο τὸ ἀντικείμενον τῆς ταφῆς. Πρὸς τούτοις ἐσημείωσα ὅτι ὡρισμένα πατροπαράδοτα ἔθιμα, τὰ ὁποῖα εἶχον σημασίαν διὰ τὸν ἐνταφιασμόν οἱ Ἀχαιοὶ συνέχισαν, ἔστω καὶ ἂν καὶ μὲ τὴν καῦσιν ἔχανον τὴν σημασίαν των αὐτήν.

Τὸ συμπέρασμά μου διὰ τὴν ἀλλαγὴν τῶν ἐθίμων ταφῆς τῶν Ἀχαιῶν εἰς τὴν Τρῳάδα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Τρωικῶν συμμερίζεται καὶ ἡ Lorimer, τῆς ὁποίας τὰ συμπεράσματα διὰ τὴν ἐποχὴν καὶ τὰ προβλήματά της λέγει ὁ κ. Ἀνδρόνικος «στὰ βασικὰ σημεῖα παραμένουν ἀξιόπιστα καὶ κανένα μεταγενέστερο ἀρχαιολογικὸ εὕρημα δὲν τὰ ἀνατρέπει» (σ. 52). Εἰς τὸ σύγγραμμά της *Homer and the Monuments*, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη τὸ 1950, ἐν ᾧ ἡ ἀρχική μου μελέτη διὰ τὰ ἔθιμα ἐκυκλοφορήθη τὸ 1948, καὶ εἰς τὴν 107ην σελίδα ἡ Lorimer γράφει: «If the Achaians conducted or took

1. H. L. Lorimer, Homer and the Monuments, σ. 108, ὅπου καὶ αἱ παραπομπαὶ εἰς τὰς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφέων τῆς περιοχῆς, τὰς ὁποίας ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος εἰς σ. 55 ὑποσ. 1.

part in the siege which ended in the sack of VII A, *they must have become acquainted with the practice* (τῆς καύσεως) *and may well have adopted it* themselves as particularly suitable to the conditions of warfare on foreign soil »[1].

Νομίζω ὅτι ἓν ἀκόμη σημεῖον πρέπει νὰ τονισθῇ. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος μὲ ἀδικεῖ ὅταν γράφῃ: « καὶ δέχεται (ὁ Μυλωνᾶς) ὅτι κατὰ τὴν ἐκστρατεία των οἱ Ἀχαιοὶ δέχτηκαν μιὰ ξένη ταφικὴ συνήθεια, ποὺ τὴν ξέχασαν ὅταν γύρισαν πίσω στὴν πατρίδα τους ». Τὸ πρῶτον μέρος τῆς φράσεώς του εἶναι ὀρθόν, τὸ δεύτερον παραμορφώνει τὴν γνώμην μου. Διότι οὔτε εἰς τὴν πρώτην οὔτε εἰς τὴν δευτέραν μου μελέτην ἐδίδαξα ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ « *ξέχασαν* » τὴν ταφικὴν συνήθειαν τῆς καύσεως ὅταν ἐπέστρεψαν εἰς τὴν πατρίδα των, ἀλλὰ προσεπάθησα νὰ ἐξηγήσω τὴν μεταστροφὴν εἰς τὰ πατροπαράδοτα ἔθιμα. Ἰδοὺ τί γράφω σχετικῶς εἰς τὴν ἀρχικήν μου μελέτην, εἰς τὸ AJA, 52 (1948), σ. 80 καὶ 81: « The sporadic and timid appearance of cremation (παραδείγματα Προσύμνης καὶ Περατῆς) seems to indicate that

---

1. Πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι ἡ γνώμη τῆς Lorimer εἶναι πλησιέστερον ἢ ἡ ἰδική μου πρὸς τὴν ἀντίληψιν τοῦ Leaf, τὴν γραφεῖσαν πρὸ 63 ἐτῶν, τὴν ὁποίαν μὲ τόσην ἔμφασιν ἀναφέρει ὁ κ. Ἀνδρόνικος (εἰς σ. 44). Δὲν φαίνεται ὅμως ὅτι τὸν στενοχωρεῖ ἡ Lorimer, διότι « ὕστερα ἀπὸ 63 χρόνια ξαναγυρίζει στὸ ἐπιχείρημα τοῦ Leaf » χωρὶς νὰ ἔχῃ νέα στοιχεῖα ἐκτὸς τοῦ ἐκ τῆς VIης πόλεως τῆς Τροίας. Παραδόξως ὁ κ. Ἀνδρόνικος ὅταν, εἰς σελ. 57, γράφῃ ὅτι ὁ Ὅμηρος « μεταφέρει τὰ ἔθιμα ποὺ γνωρίζει ἀπὸ προσωπικὴ πεῖρα καὶ μὲ προσαρμογὴ σὲ λίγο παλαιότερες συνήθειες », ὄχι μόνον ἐπαναλαμβάνει τὰ ὅσα ἔγραψεν ἡ Lorimer, ἔ.ἀ., σ. 103 - 110 καὶ ἰδίως εἰς σ. 110, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς « ξαναγυρίζει » στὸ ἐπιχείρημα τῶν φιλολόγων τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος, εἰς ἐπιχείρημα, τὸ ὁποῖον περιέλαβεν ἀκόμη καὶ ὁ ἀείμνηστος Π. Καββαδίας εἰς τὴν Προϊστορικὴν Ἀρχαιολογίαν του. Εἰς σ. 656 ὑποσ. 1 εὑρίσκομεν ὅτι « ὁ Ὅμηρος ἐγνώριζε τὴν καῦσιν τῶν νεκρῶν οὐχὶ ἕνεκα ἐξαιρέτων λόγων, ἀλλὰ διότι ἦτο τὸ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ἔθιμον ταφῆς τῶν νεκρῶν ». Καὶ εἰς σ. 581 γράφει: « τὰ Ὁμηρικὰ ἔπη, ἐν οἷς ἁπηχεῖ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον Μικρασιατικὸς Ἰωνικὸς πολιτισμὸς τῶν περὶ τὴν 9ην καὶ 8ην ἑκατονταετηρίδα π.Χ. χρόνων, δὲν γνωρίζουσι ταφήν, ἀλλὰ μόνον καῦσιν νεκρῶν ». Καὶ ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφὴ τοῦ τύμβου τοῦ Ἀσσαρλὶκ καὶ ἄλλων τάφων, εἰς τὴν ὁποίαν, διὰ τὴν Ἰωνίαν, προστίθεται νῦν μόνον ὁ τύμβος τῆς Κολοφῶνος ὡς νέον στοιχεῖον. Βεβαίως οὐδεμία ἀντίρρησις δύναται νὰ ὑπάρξῃ εἰς τὸ « ξαναγύρισμα » τῶν νεωτέρων εἰς γνώμας παλαιοτέρων· αὐτὸ ἄλλως τε εἶναι φυσικὸν καὶ γίνεται διαρκῶς ἀκόμη καὶ εἰς τὰς ἐφημοσμένας ἐπιστήμας. Πόσαι ἆρά γε γνῶμαι ἐκφραζόμεναι ὑπὸ νεωτέρων καὶ συγχρόνων φιλολόγων δὲν διετυπώθησαν προηγουμένως; πόσαι εἶναι ἀπολύτως νέαι; Ἀλλὰ πιστεύω ὅτι τὸ « ξαναγύρισμα » αὐτὸ πρέπει νὰ δικαιολογῆται ἀπὸ νέα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἄγνωστα εἰς τοὺς παλαιοτέρους. Καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Blegen ἀποκάλυψις τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως εἰς τὴν VIην πόλιν τῆς Τροίας δὲν εἶναι τὸ μόνον νέον στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον προσετέθη εἰς τὰς γνώσεις μας. Αἱ ἑκατοντάδες τῶν μυκηναϊκῶν τάφων, οἱ ὁποῖοι ἀνεσκάφησαν καὶ ἐδημοσιεύθησαν μετὰ τὸ 1900, ἔφερον εἰς φῶς πολλὰ ἄλλα στοιχεῖα ἄγνωστα εἰς τοὺς παλαιοτέρους.

it (ἡ καῦσις δηλαδὴ) was not so readily adopted by the people of Greece. When we read of the immense amount of wood that the burning of the bodies of Patroklos and of Hektor required, we will understand the continued preference for inhumation. Greece never possessed the ἄσπετος ὕλη so easily obtained in the κρημνοὺς πολυπίδακος Ἴδης, and cremation is controlled by fuel supply. The family graves were still there and inhumation was the less expensive and less difficult mode of burial. The people continued as a rule to bury their dead in graves; but occasionally perhaps a person was cremated and that could have kept alive the knowledge of cremation until Historic times». Ὡς σύγχρονον παράδειγμα τοῦ ποσοῦ τῶν ξύλων τῶν ἀναγκαίων διὰ μίαν καῦσιν εἰς ὑποσημείωσιν ἀνέφερα, ὅτι διὰ τὴν πυρὰν τοῦ Γάνδη ἐχρησιμοποιήθησαν 1200 pounds, ἤτοι περὶ τὰ 550 κιλὰ ξύλων. Εἰς τὸ ἐναρκτήριον μάθημά μου (σ. 283) ἐδίδαξα σχετικῶς: «Μετὰ τὴν εἰς Ἑλλάδα ἐπιστροφήν των, οἱ Ἀχαιοὶ ἐγκατέλειψαν τὸ ξένον ἔθιμον καὶ ἐχρησιμοποίησαν καὶ πάλιν τὸν ἐνταφιασμόν, διότι ἡ ὕπαρξις τῶν προγονικῶν τάφων, ἡ συντηρητικότης τῶν παραμεινάντων εἰς τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλουν τὴν πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ, ἔτι δὲ καὶ ἡ σχετικὴ σπάνις ξυλείας ἐπέβαλον τὴν ταφήν». Δὲν ἔγραψα οὔτε εἰς τὴν μίαν οὔτε εἰς τὴν ἄλλην μελέτην μου ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ «*ξέχασαν*» τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως.

Τὴν γνώμην μου, τὴν διατυπωθεῖσαν τόσον σαφῶς εἰς τὰς μελέτας μου, συμμερίζεται καὶ ἡ Lorimer. Εἰς τὴν σ. 107 τοῦ βιβλίου της γράφει: Οἱ Ἀχαιοὶ υἱοθέτησαν τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως καὶ τὸ ἐχρησιμοποίησαν ἐν ὅσῳ ἦσαν εἰς τὴν Τρῳάδα. «To introduce it at home on their return would be a different matter, sentiment in such things being notoriously conservative so long as conditions remain unchanged; but when their own society was on the brink of dissolution, they might well recall the practice of the battle-field, the more so since relations with Troy still persisted». Καὶ κατὰ τὴν Lorimer δηλαδὴ οἱ Ἀχαιοὶ ἐγκατέλειψαν τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως, ὅταν ἐπανῆλθον εἰς τὴν πατρίδα των.

Συνοψίζοντες τὰ ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ τονίσωμεν, ὅτι τὰ συμπεράσματά μου διὰ τὰ μυκηναϊκὰ καὶ τὰ ὁμηρικὰ ἔθιμα ταφῆς ἀποδεικνύονται ὡς ἔγκυρα καὶ οὐδὲν ἐπιχείρημα περιεχόμενον εἰς τὴν μελέτην τοῦ κ. Ἀνδρονίκου τὰ ἀνατρέπει. Τοὐναντίον τὸ τελικὸν συμπέρασμά του «πῶς ἡ ὁμηρικὴ ταφὴ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὴ μυκηναϊκὴ» δὲν ἀποδεικνύεται ὡς ὀρθῶς ἔχον, διότι πολλὰς καὶ σπουδαίας σχέσεις ἐσημείωσα μεταξὺ τῶν δύο ταφῶν, σχέσεις ἀποδεικνυομένας ἀπὸ σαφῆ παραδείγματα δι' ἀνασκαφῶν βεβαιωθέντα.

Εἶναι καιρὸς νὰ στραφῶμεν ἀπὸ τῆς «διδασκαλίας» μου πρὸς τὰς ὑποθέσεις τοῦ κ. Ἀνδρονίκου. «Τὸ τελικό μας συμπέρασμα», γράφει εἶναι «πῶς ἡ ὁμηρικὴ ταφὴ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὴ μυκηναϊκὴ καὶ πῶς ὁ

ποιητὴς ἀγνοεῖ ὁλότελα τὲς συνήθειες τῶν χρόνων τῶν ἡρώων του». Προτοῦ μιὰ ὑπόθεσις γίνῃ δεκτὴ ὡς συμπέρασμα πρέπει νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι βασίζεται εἰς θετικὰ καὶ ἀποδεδειγμένα τεκμήρια. Τοιαῦτα τεκμήρια δὲν περιλαμβάνει ἡ μελέτη τοῦ κ. Ἀνδρονίκου, διότι νομίζω ὅτι δὲν ἀποτελεῖ ἀποδεικτικὸν τεκμήριον ἡ προσωπικὴ ἀντίληψις ὅτι τὸ πρᾶγμα ἔχει κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπον ἐὰν δὲν συνοδεύεται ἀπὸ ἐπιχειρήματα θετικὰ καί, εἰ δυνατόν, ἀποδείξεις. Μὲ τὸ νὰ χαρακτηρίσωμεν π.χ. ὡς «ὀρθολογιστικὸ — καὶ ἀπαράδεκτο — ἐπιχείρημα τοῦ Ἀριστάρχου» τὸν ὀβελισμὸν τῶν στίχων τοῦ Η χωρὶς κἂν νὰ ἐξηγήσωμεν τοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι μᾶς φέρουν εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτόν, δὲν ἀποδεικνύομεν τὴν ἀλήθειαν τῶν λεγομένων τοῦ Νέστορος καὶ τὴν σημασίαν των τὴν ἀποδεικτικὴν διὰ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν πρόβλημα. «Ἀντίθετα», ὁ κ. Ἀνδρόνικος συμπεραίνει περαιτέρω, «μεταφέρει (ὁ ποιητὴς) τὰ ἔθιμα ποὺ γνωρίζει ἀπὸ προσωπικὴ πεῖρα καὶ μὲ προσαρμογὴ σὲ λίγο παλαιότερες συνήθειες περιγράφει τὴ πράξη ποὺ τελεῖται στὰ χρόνια του, δηλαδὴ στὴν ὥριμη γεωμετρικὴ ἐποχή» (σ. 57). Τὰ χρόνια δὲ τοῦ Ὁμήρου ἐπεξηγοῦνται σαφέστερον μὲ τὴν ἐκδοχή του: «ἔζησε καὶ ἐδημιούργησε τὰ ἔπη του στὴν Ἰωνία... μέσα στὸν 8ον αἰῶνα». Εἰς τὸ συμπέρασμά του αὐτὸ ἠκολούθησε τὴν Lorimer, ἡ ὁποία συνεπέρανεν (σ. 110) ὅτι «Homer's experience (διὰ τὰ ἔθιμα ταφῆς) is, with perhaps a slight lag of time, exactly what that of an eighth-century Athenian would have been». Νομίζω ὅτι οὔτε ἡ Lorimer οὔτε ὁ κ. Ἀνδρόνικος παρουσίασαν τεκμήρια ἀποδεικτικὰ τοῦ συμπεράσματος τούτου. Καὶ πρῶτον ἂς ἴδωμεν τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα δημιουργεῖ, τὰ ἐρωτήματα εἰς τὰ ὁποῖα προάγει τὸ συμπέρασμα τοῦτο καὶ τὰ ὁποῖα μένουν ἄνευ θετικῆς ἀπαντήσεως.

Πρῶτον ἐρώτημα. Ἦτο κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα ἡ καῦσις ὁ μόνος ἐν χρήσει τρόπος ταφῆς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν περιοχήν, ὥστε αὐτὴν καὶ μόνην νὰ γνωρίζῃ ἐξ αὐτοψίας ὁ Ὅμηρος; Εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἀπαντᾷ ὁ κ. Ἀνδρόνικος ὅταν γράφῃ ὅτι ἀκόμη καὶ εἰς τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Κεραμεικοῦ «μέσα στὸν 8ον αἰῶνα», ἀκριβῶς δηλαδὴ ὅταν ἔζη ὁ Ὅμηρος, ἔχομεν παράλληλον χρῆσιν καὶ τῶν δύο τρόπων ταφῆς, καύσεως καὶ ἐνταφιασμοῦ. Ἀκόμη καὶ εἰς τὸ τέλος τοῦ 9ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8ου αἰῶνος ὁ ἐνταφιασμὸς ἐχρησιμοποιεῖτο παραλλήλως μὲ τὴν καῦσιν. Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἰωνίας «ὅπου ὁ Ὅμηρος ἔζησε» δὲν ἔχομεν ἀκόμη εὑρήματα, ἀποδεικνύοντα τὸν τρόπον ταφῆς τῶν ἀρχῶν τῆς 8ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος· ὁτιδήποτε λεχθῇ σχετικῶς βασίζεται εἰς ἀναποδείκτους ὑποθέσεις[1]. Αἱ ἀνασκαφαὶ μᾶς διδάσκουν, ὅτι

---

1. Τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Ἀνδρονίκου λεγόμενα διὰ τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῆς ἀρχικῆς περιόδου τῆς Ἰωνίας εἶναι ἐπανάληψις τῶν ἀναποδείκτων ὑποθέσεων τῆς Lorimer, ἡ ὁποία γράφει εἰς τὰς σελίδας 104-105 τοῦ βιβλίου της: «It is a matter of interest and importance in relation to the history of the Greek epic that the

εἰς τὴν Ἄλον ὁ ἐνταφιασμὸς ἦτο ὁ μόνος τρόπος ταφῆς καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ 8ου αἰῶνος. Καὶ συνεχίζεται ἡ ἀπορία. Εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ὁμήρου, ὁ ὁποῖος ἔζησε « μέσα στὸν 8ον αἰῶνα » καὶ οἱ δύο τρόποι ταφῆς ἦσαν ἐν χρήσει. Διατί ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ μόνον τὸν ἕνα καὶ παραβλέπει τὸν ἕτερον, ἀφ' οὗ καὶ τοὺς δύο θὰ ἐγνώριζεν ἐξ ἴσου καλῶς; Βεβαίως ὁ ποιητὴς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ περιγράφῃ τὰ πράγματα ὅπως τὰ φαντάζεται καὶ νὰ κάμῃ τὴν ἐπιλογήν, ἡ ὁποία τοῦ εἶναι ἀρεστή. Ὅταν ὅμως λέγεται τόσον θετικῶς ὅτι εἰς τὰ ποιήματά του παρουσιάζει τὰ ἔθιμα τῶν χρόνων του δὲν δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἡ καῦσις ἦτο ὁ μόνος τρόπος ταφῆς « μέσα στὸν 8ον αἰῶνα »; Καὶ ἀφ' οὗ δὲν ἔχομεν ἅπτὰ παραδείγματα ταφῆς τῶν χρόνων ἐκείνων ἀπὸ τὴν Ἰωνίαν, δὲν θὰ ἦτο ἐπιστημονικώτερον νὰ δηλώσωμεν ὅτι τὰ συμπεράσματά μας βασίζονται ἐπὶ ὑποθέσεως μὴ ἐπιδεχομένης ἀποδείξεως

---

earliest and most abundant examples of cremation on the mainland are found in the region whence a very considerable stream of emigrants (put it no higher) must have crossed to Ionia... The colonists must have been largely nobles... Such men could carry what had become their ancestral custom with them... » κλπ. Δὲν δίδει καμμίαν ἅπτὴν ἀπόδειξιν τῆς ὑποθέσεώς της. Ὅταν προσπαθήσωμεν νὰ εὕρωμεν εἰς τὴν Ἰωνίαν παράδειγμα ταφῆς θὰ κατέλθωμεν εἰς τοὺς νεωτάτους σχετικῶς τύμβους τῆς Κολοφῶνος, τῶν ὁποίων ἡ μαρτυρία, ὡς θὰ ἰδωμεν κατωτέρω, εἶναι ἀμφίβολος. Καὶ ἡ Ἰωνικὴ μετανάστασις ἐκ τῆς Ἀττικῆς τίθεται συνήθως πρὸς τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰῶνος. Ἡ ὅλη μαρτυρία τῆς Ἰωνίας καὶ αἱ περὶ τῆς συμβολῆς αὐτῆς εἰς τὴν ἐν γένει ἀνάπτυξιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἰδέαι τῶν μαθητικῶν μας ἡμερῶν φαίνεται ὅτι τίθενται ἐν ἀμφιβόλῳ ὑπὸ τῶν τελευταίων ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἐρευνῶν. Τόσον, ὥστε ὁ συνάδελφος κ. G. Hanfmann νὰ λέγῃ ὅτι ἡ Ἰωνία ὄχι μόνον δὲν ἦτο ὁ ἐκπολιτιστικὸς παράγων, ὁ ὁποῖος ἐπιστεύετο εἰς τὸ παρελθόν, ἀλλ' ὅτι ἦτο « something of a backwater from 700 - 650 B.C. » (H.S.C.P. 61 (1953), σ. 15). Πρὸς τούτοις ἡ γνώμη τῆς Lorimer « that Homer had witnessed cremations impressive enough to inspire the tremendous scene of Ψ seems beyond question », νομίζω ὅτι εἶναι ἀποτέλεσμα ὀρθολογισμοῦ καὶ ὅμως ὁ κ. Ἀνδρόνικος γράφει « αὐτὸ φαίνεται ἀληθινό ». Ἐὰν προσπαθήσωμεν νὰ εὕρωμεν διατί « beyond question » ὁ Ὅμηρος εἶχε προσωπικὴν πεῖραν τοῦ πράγματος, θὰ ἴδωμεν ὅτι ἡ Lorimer λέγει: « The importance for the occasion of a strong wind would hardly have occurred to a man who had not lived through tense moments while a hesitating flame flickered and perhaps went out ». Ἀλλ' ὁ ρόλος τοῦ ἀνέμου διὰ τὴν ἐνίσχυσιν πυρᾶς ἐν ὑπαίθρῳ εἶναι γνωστὸς εἰς ὅλους ὅσοι ἔζησαν εἰς τὴν ὕπαιθρον ἢ ἐκυνήγησαν εἰς τὰ Ἑλληνικὰ ὄρη ἢ ἀκόμη ἔκαμαν συχνὰς ἐκδρομὰς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν περιοχὴν καὶ ἤναψαν πυρὰς διὰ νὰ θερμανθοῦν ἢ καὶ νὰ στεγνώσουν τὰ ὑγρὰ φορέματά των. Πρὸ πάντων ὅταν τὰ ξύλα εἶναι χλωρὰ ἢ ὑγρὰ ὁ *ρόλος* τοῦ ἀνέμου εἶναι κατάδηλος. Ἐπίσης οἱ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν τῇ Μικρασιατικῇ Ἰωνίᾳ διαβιοῦντες γνωρίζουν καλῶς πόσον ἀποτόμως ὁ ἄνεμος ἀρχίζει νὰ πνέῃ. (Εἰς τὰς Μυκήνας τὸν Ἰούλιον ἀρχίζει τελείως ἀπότομα κατὰ τὰς 9 π.μ..) Κατ' ἀκολουθίαν ὁ ποιητὴς ἦτο δυνατόν, νομίζω, μίαν τοιαύτην κοινὴν πεῖραν νὰ μετατρέψῃ διὰ τῆς ποιητικῆς του τέχνης καὶ φαντασίας εἰς τὴν μεγαλοπρεπῆ εἰκόνα τῆς πυρᾶς τοῦ Πατρόκλου.

ἐπὶ τοῦ παρόντος καὶ ἐπὶ τῆς ἐκδοχῆς ὅτι ὁ ποιητὴς ἀπὸ τὰς περιγραφάς του ἀπέκλεισε τὸν ἐνταφιασμόν, ἂν καὶ οὗτος ἀπετέλει μέρος τῶν ταφικῶν ἐθίμων τῆς ἐποχῆς του; Ἐπίσης πιστεύεται ὅτι ὁ Ὅμηρος ἀποφεύγει νὰ χρησιμοποιῇ στοιχεῖα τοῦ συγχρόνου του πολιτισμοῦ καὶ τρόπου ζωῆς. Διὰ τοῦτο καὶ ἀποκλείει ἀπὸ τὰς περιγραφάς του ὅπλα ἐκ σιδήρου. Ἀλλὰ τότε πῶς χρησιμοποιεῖ τὰ σύγχρονά του ταφικὰ ἔθιμα; Μόνον δι' αὐτὰ ἔκαμε ἐξαίρεσιν;

Δεύτερον. Τὰ ἔθιμα ταφῆς συνδέονται στενῶς, ἀναποσπάστως δύναταί τις νὰ εἴπῃ, μὲ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀνθρώπων διὰ τὴν μετὰ θάνατον κατάστασίν των. Ἐὰν ὁ Ὅμηρος εἶχεν ὑπ' ὄψει του τὰ ἐκ προσωπικῆς πείρας γνωστὰ εἰς αὐτὸν ἔθιμα ταφῆς τῶν χρόνων του δικαιούμεθα νὰ πιστεύσωμεν ὅτι θὰ εἶχεν ἐπίσης ὑπ' ὄψει του καὶ τὰς περὶ Ἅδου δοξασίας τῆς ἐποχῆς του. Τὰς δοξασίας αὐτὰς θὰ ἐχρησιμοποίει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα διὰ τὴν σκιαγράφησιν τοῦ κόσμου, εἰς τὸν ὁποῖον θὰ κατέληγον οἱ θανόντες. Καὶ γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: αἱ περὶ Ἅδου ἀντιλήψεις αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰ ἔπη ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς δοξασίας τῶν ἀνθρώπων τοῦ ὀγδόου αἰῶνος; Αἱ περὶ Ἅδου δοξασίαι τῶν ἐπῶν εἶναι γνωσταὶ καί, τοὐλάχιστον ἀφ' ὅτου ὁ Rhode τὰς διέγραψε, δὲν ἐτέθησαν ἐν ἀμφιβόλῳ. Πρὸ ἐτῶν ὁ Guthrie ἔγραφε τὰ ἑξῆς. Εἰς τὸν Ὅμηρον, «the dead exist indeed, but they are strengthless, witless wraiths, uttering thin bodiless shrieks as they flit to and fro in the shadowy house of Hades»[1]. Καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος γράφει ὅτι «στὸν Ὅμηρο κυριαρχεῖ ἡ ἀντίληψη πὼς οἱ νεκροὶ δὲν εἶναι παρὰ «ἀμενηνὰ κάρηνα, σκιαὶ ἀΐσσουσαι, εἴδωλα καμόντων» (σ. 50).

Δυστυχῶς αἱ γνώσεις μας διὰ τὰς περὶ θανάτου κλπ. δοξασίας τῶν ἀνθρώπων τῆς ἀρχαιοτέρας περιόδου τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτοι. Αἱ ἀνασκαφαὶ ὅμως μᾶς ἔδωρησαν μίαν λεπτομέρειαν, ἡ ὁποία ἔτυχε γενικῆς ἀποδοχῆς, καθ' ὅσον γνωρίζω. Εἴτε θέσωμεν τὴν ἀρχὴν τῆς λατρείας τῶν ἡρώων καὶ τῶν προγόνων εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν, ὡς θέλει ὁ Nilsson, εἴτε ὄχι, παραμένει ὡς σταθερὸν τεκμήριον ἡ ὕπαρξις ἡρωολατρείας κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, τοὐλάχιστον εἰς τοὺς χρόνους εἰς τοὺς ὁποίους ἔζησεν ὁ Ὅμηρος. Εἰς τοὺς ὡρίμους γεωμετρικοὺς χρόνους ἀναθήματα ἐτίθεντο εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους, οἱ ὁποῖοι φαίνεται ὅτι ἐθεωροῦντο ὡς προγονικοί, καὶ ἐτελοῦντο ἐναγισμοί. Ταῦτα ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν καὶ τῶν ἡρώων ἦτο ἀνεπτυγμένη εἰς τοὺς χρόνους ἐκείνους. Ἡ λατρεία αὕτη ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ὁμηρικὴν περὶ

---

1. E. Rhode, Psyche, κεφ. I, σ. 3 ἑξ. (ἀγγλικὴ μετάφρασις Hill). W. K. C. Guthrie, Orpheus and Greek Religion (1935), σ. 149. Ὅρα καὶ Στίλπωνα Κυριακίδην, «Παρατηρήσεις εἰς τὴν ὁμηρικὴν Νέκυιαν», Ἐπιστημ. Ἐπετηρὶς Φιλοσ. Σχολῆς Παν. Θεσσαλονίκης 7 (1956), σ. 283 ἑ.

νεκρῶν ἀντίληψιν. Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ σύγχρονοι τοῦ Ὁμήρου καὶ οἱ ὀλίγον προγενέστεροι ἐθεώρουν τοὺς ἀποθανόντας ὡς «σκιὰς ἀϊσσούσας» ὡς «εἴδωλα καμόντων», ὡς «ἀμενηνὰ κάρηνα» καὶ ἐν τούτοις τοὺς ἐλάτρευαν; Πρὸς τούτοις ἡ λατρεία τῶν ἡρώων προϋποθέτει καὶ τὴν πίστιν εἰς τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἱκανότητα αὐτῶν νὰ βοηθήσουν τοὺς λατρεύοντας ἀπογόνους. Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ συμβιβασθῇ τοῦτο πρὸς τὴν ὁμηρικὴν ἀντίληψιν, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ νεκροὶ ἦσαν «*σκιαὶ ἀΐσσουσαι*», «*εἴδωλα καμόντων*», «*ἐν οἷς φρένες οὐκ ἔνι πάμπαν*» κατ' ἀκολουθίαν ἀνίσχυροι δι' οἱανδήποτε ἀρωγήν; Ἐὰν αἱ περὶ τῆς καταστάσεως τῶν νεκρῶν εἰς τὸν Ἅδην δοξασίαι τῶν ἐπῶν δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς δοξασίας τῶν συγχρόνων τοῦ Ὁμήρου, τότε πάλιν ἔχομεν τὸ περίεργον φαινόμενον τῆς χρήσεως ὄχι μόνον ἑνὸς μέρους τῶν περὶ θανάτου καὶ ταφῆς ἀντιλήψεων τῶν συγχρόνων του ὑπὸ ποιητοῦ, ὁ ὁποῖος ὑποτίθεται ὅτι εἰκονίζει τὰς ἀντιλήψεις αὐτὰς ἐκ προσωπικῆς πείρας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀλλαγὴν ἐπὶ τὰ χείρω ἄλλου μέρους τῶν συγχρόνων του δοξασιῶν, τὴν ἀλλαγὴν δηλαδὴ τῶν ἀντιλήψεων περὶ Ἅδου καὶ τῆς μετὰ θάνατον καταστάσεως τῶν ἡρώων ἀπὸ τόπου πιθανῶς, ὅπου οἱ Ἥρωες παραμένουν καὶ ἐνδιαφέρονται διὰ τὰ πράγματα τῶν ἐπιγόνων καὶ εἶναι ἕτοιμοι νὰ ἔλθουν ἐπίκουροι εἰς αὐτούς, διὰ τοῦτο καὶ δέχονται τὰ δῶρά των, εἰς χῶρον σκιῶν καὶ εἰδώλων. Νομίζω ὅτι τοῦτο εἶναι δύσκολον νὰ ὑποτεθῇ ἔστω καὶ ἐὰν ἀναγνωρίσωμεν εἰς τὸν ποιητὴν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν φαντασίας καὶ ἐπικῆς ἐξάρσεως. Ὑπετέθη, καὶ εἶναι ἴσως ὀρθόν, ὅτι τὰ ἔπη συνέβαλον εἰς τὴν ἐνίσχυσιν καὶ τὴν ἐξάπλωσιν τῆς ἡρωολατρείας[1]. Καὶ τοῦτο δὲν θὰ ἦτο δυνατόν, ἐὰν ὄντως οἱ ἄνθρωποι οἱ σύγχρονοι τοῦ Ὁμήρου ἐπίστευον ὅτι οἱ ἥρωες «ἐν οἷς φρένες οὐκ ἔνι πάμπαν», δὲν εἶχον οὔτε τὴν ἀνάγκην τῆς λατρείας αὐτῆς οὔτε τὴν δύναμιν καὶ τὴν διάθεσιν, ὡς σκιαὶ πλέον, νὰ ἀναμειχθοῦν εἰς τὰ πράγματα τῶν ἐπιζώντων.

Ἀκόμη μίαν παράλειψιν, συναφῆ πρὸς τὰ ὅσα ἤδη ἐλέχθησαν, πρέπει νὰ σημειώσωμεν: Εἰς τὰ ἔπη δὲν εὑρίσκομεν λατρείαν νεκρῶν καὶ ἡρώων, ἐν ᾧ ἦτο συνήθης κατὰ τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν καὶ ταύτην ὁ Ὅμηρος θὰ ἐγνώριζεν ἐκ προσωπικῆς του πείρας. Οἱ ἥρωες, τῶν ὁποίων τὰ ἄθλα περιγράφει, οἱ μαχηταί, οἱ ὁποῖοι ἔπεσαν μαχόμενοι, ἀφ' οὗ προηγουμένως μὲ ὑπερηφάνειαν ἀνέφερον τὴν γενεαλογίαν των καὶ τὰ κλέη τῶν προγόνων των, παρεῖχον θέμα καὶ εὐκαιρίαν εἰς ποιητὴν μὲ φαντασίαν νὰ δημιουργήσῃ θαυμαστὰς εἰκόνας, ἐκμεταλλευόμενος τὰς περὶ λατρείας τῶν νεκρῶν καὶ τῶν ἡρώων προσωπικάς του γνώσεις. Καὶ οἱ μαχηταὶ θὰ ἀνέφερον τοὺς προγόνους, οἱ ὁποῖοι ἐλατρεύοντο. Τοῦτο ὅμως δὲν ἐγένετο καὶ μέρος τῶν συγχρόνων δοξασιῶν παρωράθη. Καὶ πάλιν πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἦτο δικαίωμα

1. J. M. Cook, The Cult of Agamemnon at Mycenæ, Γέρας Κεραμοπούλλου, σ. 114 - 118.

τοῦ ποιητοῦ νὰ χρησιμοποιήσῃ ὅ,τι ἤθελε. Ἀλλὰ πρέπει καὶ νὰ τονισθῇ ὅτι καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὰ ἔπη δὲν περιγράφουν τὴν σύγχρονον συνήθειαν.

Κατὰ ταῦτα, ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ὁ Ὅμηρος ἔκαμε χρῆσιν τῶν συγχρόνων του ἢ κἄπως προγενεστέρων δοξασιῶν, θὰ πρέπῃ νὰ δεχθῶμεν ὅτι μόνον μικρὸν μέρος τῶν δοξασιῶν αὐτῶν ἐχρησιμοποίησε καὶ παρέλειψε νὰ ἀναφέρῃ τὸ μεγαλύτερον μέρος· περιέγραψε δηλαδὴ μόνον τὸν ἕνα ἐκ τῶν δύο τρόπων ταφῆς, τὴν καῦσιν, ἡ ὁποία ἦτο ἐν χρήσει εἰς τὴν ἐποχήν του, καὶ δὲν περιέγραψε τὰς κυριωτέρας συναφεῖς ἀντιλήψεις τῶν συγχρόνων του διὰ τὴν μετὰ θάνατον κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου.

Γεννᾶται νῦν τὸ σπουδαιότερον καὶ κύριον ἐρώτημα ἐὰν ἔχωμεν τεκμήρια ἀρχαιολογικά, τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν ὅτι ὄντως ὁ Ὅμηρος ἐχρησιμοποίησεν ἔστω καὶ μέρος τῶν συγχρόνων του δοξασιῶν. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος βεβαιοῖ (εἰς σ. 54) ὅτι : « Οἱ ἀνασκαφὲς μᾶς βεβαιώνουν ὅτι στὰ γεωμετρικὰ χρόνια οἱ Ἕλληνες τῆς Ἰωνίας, ἂν δὲν χρησιμοποιοῦσαν ἀποκλειστικὰ τὴν καύση, τουλάχιστο τὴν ἤξεραν καὶ τὴ χρησιμοποιοῦσαν σὲ μεγάλη ἔκταση. Καὶ μαζὶ μὲ τὴν καύση βρίσκουμε στὶς τρεῖς περιπτώσεις ποὺ ἀναφέραμε καὶ ποὺ εἶναι οἱ μόνες ποὺ ξέρουμε, τὸν τύμβο. Τὴν ἐξάπλωση ποὺ εἶχε τὸ ἔθιμο τῆς καύσης στὴν Ἰωνία δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἐξακριβώσουμε ἀπὸ τὰ λιγοστὰ παραδείγματα ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας. Ἀλλὰ ὅταν ξέρουμε ὅτι σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν ἔκταση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου — Ἀττική, Βοιωτία, Πελοπόννησο, Φωκίδα, Θεσσαλία, Εὔβοια, Ἰθάκη, Κρήτη, Θήρα, Λῆμνο, Κῶ, Ρόδο — ἔχουν βρεθῆ παραδείγματα καύσης τοῦ νεκροῦ, μποροῦμε, νομίζω, νὰ θεωρήσουμε βέβαιο ὅτι καὶ στὴν Ἰωνία ὁλόκληρη, ἂν δὲν εἶχε ἐπικρατήσει ἀπολύτως τὸ ἔθιμο αὐτό, ἐκτοπίζοντας τὸ ἔθιμο τοῦ ἐνταφιασμοῦ, τουλάχιστο ἡ χρήση του ἦταν παράλληλη μὲ τὸ τελευταῖο ». Καὶ πάλιν ὡς συμπέρασμα εἰς τὴν σελίδα 56 γράφεται : « Ἀπὸ τὴ συνοπτικὴ αὐτὴ παράθεση τῶν κυριωτέρων ἀνασκαφικῶν δεδομένων γίνεται πρόδηλο ὅτι τὸ ἔθιμο τῆς καύσης κυριαρχεῖ κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα, ἰδιαίτερα στὴν Ἰωνία καὶ στὴν Ἀττική. Εἶναι λοιπὸν πολὺ λογικὸ νὰ ποῦμε πὼς ἡ ὁμηρικὴ καύση, ποὺ ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ στοὺς ἥρωες τοῦ ἔπους, ἀποτελεῖ προσαρμογὴ τοῦ ἡρωικοῦ παρελθόντος σὲ σύγχρονα ἔθιμα ». Ἤ, ὅπως λέγεται εἰς τὴν σ. 64: « Ὕστερα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ πιστεύω πὼς τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ποὺ ἀναφέραμε μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῶν ἐπῶν δὲν εἶναι καθόλου διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ ἔθιμα ποὺ ἐπικρατοῦσαν κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους καὶ πὼς ὁ Ὅμηρος καὶ στὴ περίπτωση τῆς περιγραφῆς τῶν ταφῶν χρησιμοποιεῖ στοιχεῖα τῆς ζωῆς ποὺ ξέρει ἀπὸ προσωπικὴ πεῖρα ».

Ἡ ἀπαρίθμησις τόπων καὶ περιοχῶν ὅπου εὑρέθησαν καύσεις εἶναι πράγματι ἐντυπωσιακὴ καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως ἀληθοφανής. Ἀλλ' ἐὰν τὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα μᾶς παρουσιάζονται συνολικῶς, τὰ ἐξετάσωμεν χωριστὰ

καὶ μὲ προσοχὴν θὰ ἴδωμεν ὅτι δὲν ἔχουν τὴν ἀποδεικτικὴν σημασίαν, ἣ ὁποία ἀποδίδεται εἰς αὐτά. Ὅταν γράφεται π.χ. ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς Ἰωνίας «ἤξεραν καὶ χρησιμοποιοῦσαν τὴν καῦσιν στὰ γεωμετρικὰ χρόνια» καὶ προστίθεται ὅτι «μαζὶ μὲ τὴ καύση βρίσκουμε καὶ τὶς τρεῖς περιπτώσεις ποὺ ἀναφέραμε *καὶ ποὺ εἶναι οἱ μόνες ποὺ ξέρουμε*, τὸν τύμβο», νομίζω ὅτι ὁ ἀναγνώστης συμπεραίνει ὅτι οἱ τρεῖς τύμβοι αὐτοὶ εὑρίσκονται εἰς τὴν Ἰωνίαν. Τοὐλάχιστον αὐτὸ συνεπέραναν ὅσους ἠρώτησα. Ὅταν ὅμως προσεπάθησα νὰ εὕρω τοὺς τύμβους αὐτούς, ποὺ ἀνεφέροντο προηγουμένως, εἶδα ὅτι πρόκειται περὶ τῶν τύμβων τῆς Κολοφῶνος, τοῦ Γορδίου καὶ τοῦ Ἀσσαρλίκ. Βεβαίως, ὁ τύμβος τῆς Κολοφῶνος εὑρίσκεται εἰς τὴν Ἰωνίαν καὶ περὶ αὐτοῦ θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω· οὔτε ὁ τύμβος τοῦ Γορδίου ὅμως οὔτε ὁ τοῦ Ἀσσαρλὶκ εἶναι εἰς τὴν Ἰωνίαν καὶ εἶναι συζητήσιμον ἐὰν οἱ Ἴωνες τοὺς ἐγνώριζον. Ἐπίσης λέγεται ὅτι «στὰ γεωμετρικὰ χρόνια οἱ Ἕλληνες τῆς Ἰωνίας, ἂν δὲν χρησιμοποιοῦσαν ἀποτελεσματικὰ τὴν καύση, τουλάχιστο τὴν ἤξεραν καὶ τὴν χρησιμοποιοῦσαν σὲ μεγάλη ἔκτασι». Καὶ ὀλίγον ὑστερώτερα βεβαιοῦται ὅτι: «Τὸ ἔθιμο τῆς καύσης κυριαρχεῖ κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα, ἰδιαίτερα στὴν Ἰωνία καὶ στὴν Ἀττική». Δὲν ἀναφέρονται ὅμως παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἰωνία, ἀποδεικνύοντα τὴν τοιαύτην ἐπικράτησιν. Τοιαῦτα παραδείγματα δὲν ὑπάρχουν. Οἱ τύμβοι τῆς Κολοφῶνος, οἱ μόνοι ἕως τώρα γνωστοί, δὲν ἀποδεικνύουν, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὴν ἐπικράτησιν αὐτήν, διότι ἀνάγονται πιθανῶς εἰς τὸν 7ον αἰῶνα. Τὰ μέχρι τοῦδε ἀνασκαφικὰ τεκμήρια ἀπὸ τὴν Ἰωνίαν δὲν καθιστοῦν «πρόδηλο ὅτι τὸ ἔθιμο τῆς καύσης κυριαρχεῖ». Προτοῦ γίνῃ τοῦτο πρόδηλον πρέπει νὰ δοθοῦν τὰ ἀποδεικτικὰ ἐκ τῆς περιοχῆς ἀνασκαφικὰ τεκμήρια.

Αἱ μνημονευόμεναι καύσεις, εἰς ὅλην σχεδὸν τὴν ἔκτασιν τῆς Ἑλληνικῆς γῆς, ἀνήκουν εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν ἐν γένει. Τὰ ὅρια τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς εἶναι ἐκτεταμένα, συνήθως τίθενται ἀπὸ τοῦ 900 π.Χ. περίπου μέχρι τοῦ 700 π.Χ. εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ μέχρι τοῦ 675 ἢ καὶ τοῦ 650 π.Χ. εἰς τὴν Ἰωνίαν[1]. Εἰς ποίους ἀκριβῶς ἢ περίπου χρόνους ἀνήκουν τὰ προσαγόμενα παραδείγματα, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ. Ἀνήκουν ὅλα ἢ ἡ πλειονότης ἢ μερικὰ εἰς τοὺς πρὸ τοῦ Ὁμήρου ἢ εἰς τοὺς μετὰ τὸν Ὅμηρον χρόνους, δὲν λέγεται. Αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ αἱ δημοσιεύσεις πολλῶν ἐκ τῶν παραδειγμάτων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται, ἐγένοντο κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος δὲν ἐπιτρέπει ἀκρίβειαν καὶ βεβαιότητα. Καλὸν παράδειγμα τῆς ἀβεβαιότητος αὐτῆς μᾶς παρέχει ὁ τύμβος τοὺ Βράνεζι καὶ τὰ ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς του δημοσιευθέντα τεκμήρια. Εἰς τὴν σελίδα 54 ὁ κ. Ἀνδρόνικος γράφει: «στὴ Κωπαΐδα (Βράνεζι) ἔχουμε δείγματα γεωμετρικῆς καύσης». Αὐτὸ εἶναι σαφὲς καὶ μᾶς φέρει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐδῶ ἔχομεν θετικὸν τεκμήριον. Εἰς

1. Ὅρα ἀνωτέρω, σ. 330 ὑποσ., τὰ ὑπὸ τοῦ Hanfmann λεγόμενα περὶ Ἰωνίας.

τὰς σελίδας ὅμως 58-59 ἔχομεν τὴν ἐξῆς περιγραφὴν τοῦ τύμβου καὶ τῆς ἀνασκαφῆς του: «Στὸ Βράνεζι ὁ καθηγητὴς Σωτηριάδης ἀνέσκαψεν ἕνα μεγάλο κωνικὸ τύμβο, ὕψους 3 περίπου μέτρων ποὺ περιεῖχε 'τάφους εἰς διάφορα βάθη ἄνωθεν μέχρι τοῦ ἀρχικοῦ ἐδάφους' μὲ ἐνταφιασμοὺς καὶ καύσεις». Ἐκ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ἀνασκάψαντος, «τοῦ ὁποίου δυστυχῶς ἡ ἔκθεση εἶναι πολὺ συνοπτική», συνάγονται τὰ ἑξῆς συμπεράσματα: «Ἡ ὕπαρξη πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων ἢ τουλάχιστον ἀγγείων πρωτογεωμετρικῆς παράδοσης χρονολογεῖ τοὺς τάφους σὲ πρώιμα γεωμετρικὰ χρόνια· ἐν τούτοις μερικὰ ἀγγεῖα φαίνεται πὼς ἀνήκουν στὴν προχωρημένη περίοδο τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ὥστε ἡ διάρκεια τῶν ταφῶν πρέπει νὰ στάθηκε ἀρκετὰ μεγάλη». Καὶ διερωτᾶταί τις, ἀφ' οὗ ἡ διάρκεια τῶν ταφῶν εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη, ἀφ' οὗ ὄχι μόνον ἀγγεῖα πρωτογεωμετρικὰ ἢ καὶ πρώιμα γεωμετρικὰ ἀλλὰ καὶ ἀγγεῖα ἀνήκοντα εἰς τὴν προχωρημένην περίοδον τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ εὑρέθησαν εἰς τὸν τύμβον, ἀφ' οὗ εἰς τὸν τύμβον αὐτὸν εὑρέθησαν καὶ καύσεις καὶ ἐνταφιασμοὶ καὶ ὁ ἀνασκαφεύς των δὲν μᾶς πληροφορεῖ μὲ ποίαν ταφὴν εὑρέθησαν τὰ ἀγγεῖα τῶν διαφόρων περιόδων, πῶς δυνάμεθα νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι αἱ καύσεις ἀνάγονται εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην χρονικὴν περίοδον τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς; ὅτι δὲν ἀνήκουν εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τοῦ Ὁμήρου; Πῶς δυνάμεθα νὰ ἀποδείξωμεν ὁριστικῶς πότε ἐγένετο ὁ τύμβος; Ὁ Kübler ἐδίδαξεν ὅτι οἱ τύμβοι τῆς Ἀναβύσσου ἐπεσωρεύθησαν εἰς νεωτέρους χρόνους καὶ κατὰ σύμπτωσιν ἐκάλυψαν τοὺς παλαιοτέρους γεωμετρικοὺς τάφους, οἱ ὁποῖοι εὑρέθησαν εἰς τὰ χώματά των. Ὁ ἴδιος ἀπέδειξεν ὅτι εἰς τὸν Κεραμεικὸν παλαιότεροι γεωμετρικοὶ τάφοι ἐκαλύφθησαν ὑπὸ τοῦ μεγάλου τύμβου τοῦ 6ου αἰῶνος[1]. Πῶς δυνάμεθα νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι ὁ τύμβος τοῦ Βράνεζι δὲν εἶναι νεώτερος ὡς οἱ τύμβοι τῆς Ἀναβύσσου

---

1. K. Kübler, Kerameikos, V, σ. 10, ὑποσ. 35 καὶ Bericht über den VI Internationalen Kongress, 1939, Berlin 1940, σ. 428-430. Ὅρα καὶ Ἀνδρόνικον, ἔ.ἀ., σ. 60, ὑποσ. 6, ὁ ὁποῖος δίδει καὶ τὴν βιβλιογραφίαν. Ὅταν γράφεται ὅτι «ὁ τύμβος αὐτὸς χαρακτηριστικὰ ὁμηρικὸς (διατί, δὲν λέγεται. Σημειωτέον ὅτι περικλείει καὶ ἐνταφιασμοὺς καὶ καύσεις!!) φέρει στὸ νοῦ μας τὸν τύμβο τοῦ Ἕκτορος μὲ τὸν σωρὸ τῶν μεγάλων λίθων ποὺ κάλυψε τὴν 'καπετὸ' μὲ τὴ τεφροδόχο λάρνακα», δὲν ἀκολουθεῖται ἡ ὀρθολογιστικὴ μέθοδος, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ λογικὸν σφάλμα καὶ δὲν χρησιμοποιοῦνται τὰ ἔπη ὡς ἱστορικὰ κείμενα; Πρὸς τούτοις πρέπει νὰ τονισθῇ, ὅτι αὐτὸς ὁ Σωτηριάδης εἰς τὴν αὐτὴν ἔκθεσίν του τῶν Πρακτικῶν τοῦ 1904, παρόμοιον μεγαλύτερον σωρὸν λίθων, οἱ ὁποῖοι εὑρέθησαν εἰς τὸ κέντρον τοῦ τύμβου τοῦ Ὀρχομενοῦ, ἀνάγει εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, διότι μεταξύ των εὑρέθησαν μυκηναϊκὰ καὶ μόνον ὄστρακα καὶ δέχεται, εἰς σελίδα 38, ὅτι «ὁ κῶνος τῶν λίθων καὶ ὁ ἐπ' αὐτοῦ τύμβος χώματος κρύπτει μινυείους τάφους μυκηναϊκῆς ἐποχῆς». Κατ' ἀκολουθίαν, ἐκ τῶν γραφομένων τοῦ ἀνασκαφέως, εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι καὶ ὁ σωρὸς τῶν λίθων τοῦ τύμβου τοῦ Βράνεζι πιθανῶς ἀνάγεται εἰς μυκηναϊκοὺς χρόνους.

καὶ τοῦ Κεραμεικοῦ καὶ κατὰ σύμπτωσιν ἐκάλυψεν ἀρχαιοτέρους τάφους; Εἶναι προφανές, νομίζω, ὅτι τὰ δεδομένα ἐκ τοῦ τύμβου Βράνεζι δὲν εἶναι θετικά, περιβάλλονται ἀπὸ ἀμφιβολίας καὶ δύνανται νὰ ἐξηγηθοῦν κατὰ πολλοὺς τρόπους. Αἱ ἴδιαι ἀμφιβολίαι περιβάλλουν καὶ ἄλλα ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα δείγματα ταφῆς τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς.

Διὰ νὰ μὴ μακρηγορήσω θὰ ἐξετάσω μόνον τὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα ὑποτίθεται ὅτι ἀποδεικνύουν τὴν συγγένειαν, εἰ μὴ τὴν ταυτότητα, τῶν ὁμηρικῶν ἐθίμων ταφῆς καὶ τῶν τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος φέρει ὡς «χαρακτηριστικώτερο παράδειγμα» καύσεως τὸν τύμβον τῆς Ἄλου «στὴ Θεσσαλία μὲ τὶς 16 ταφικὲς πυρές, ποὺ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ στὸ τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνα». Καὶ προσθέτει: «ἡ Lorimer παρατηρεῖ ὅτι εἶναι ἐκπληκτικὴ — striking — ἡ ταυτότητα τῶν ταφικῶν ἐθίμων ποὺ διαπιστώνουμε στὴν Ἄλο μὲ τὰ ὁμηρικά». Ἡ γνώμη τῆς Lorimer, τὰ συμπεράσματα τῆς ὁποίας χαρακτηρίζονται ὡς «ἀξιόπιστα καὶ κανένα μεταγενέστερο ἀρχαιολογικὸ εὕρημα δὲν τὰ ἀνατρέπει», εἶναι βεβαίως σεβαστὴ καὶ εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν εἶναι δεκτὴ καὶ εἰς ἐμέ. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος ὅμως δὲν παρέθεσε καὶ τὸ συμπέρασμα τῆς ἰδίας Lorimer τὸ σχετικὸν μὲ τὰς καύσεις τῆς Ἄλου. Εἰς τὴν ἑπομένην σελίδα ἐκείνης, εἰς τὴν ὁποίαν γράφει ὅτι «ἡ ταυτότης τῶν ταφικῶν ἐθίμων εἶναι ἐκπληκτικὴ - striking», συμπεραίνει (σ. 109): «It does not seem extravagant to suggest that the *Iliad* itself may have played a considerable part in bringing cremation into the realm of Achilles in the eighth century and promoting its revival in the Kerameikos in the seventh». Ἤτοι, εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι αἱ καύσεις τῆς Ἄλου καὶ τὸ τυπικόν των εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιδράσεως, τὴν ὁποίαν ἤσκησεν ἡ Ἰλιὰς ἐπὶ τῶν κατοίκων τῆς πατρίδος τοῦ Ἀχιλλέως. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτὴν οἱ κάτοικοι τῆς Ἄλου ἐγκατέλειψαν τὸ πατροπαράδοτον ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ υἱοθέτησαν αἰφνιδίως τὴν καῦσιν. Ἡ χρονολογία διὰ τὸν τύμβον, τὴν ὁποίαν ἐδέχθη ὁ κ. Ἀνδρόνικος — τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνος —, ἐνισχύει τὴν πιθανότητα τῆς ἐπιδράσεως τῆς Ἰλιάδος, τὴν ὁποίαν ὑποστηρίζει ἡ Lorimer. Ἡ ἀναβίωσις τῶν ὁμηρικῶν ἐθίμων εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Ἀθηνῶν, ὡς ἀποδεικνύουν αἱ ταφαὶ τοῦ Κεραμεικοῦ, ὀφείλεται, ὡς λέγει ἡ μακαρῖτις, εἰς τὴν ἐπίδρασιν αὐτὴν ἤ, ὅπως ὁ Kübler λέγει, ἡ ἐμφάνισις τύμβων πραγματικῶν μὲ τὴν καῦσιν εἰς τὸ τέλος τοῦ 8ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰῶνος εἶναι μία «Wiederschein der homerischen Welt»[1]. Καὶ εἶναι φυσικὸν καὶ λογικὸν νὰ ἐρωτήσῃ τις, πόσαι ἀπὸ τὰς γνωστὰς περιπτώσεις καύσεων ὀφείλονται εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἰλιάδος; Πάντως εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ «χαρακτηριστικώτερο παράδειγμα» τῆς Ἄλου δὲν δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς τεκμήριον ἀποδεικνύον

1. Ὅπως ὁ κ. Ἀνδρόνικος ἀναφέρει, ἔ.ἀ., σ. 56 καὶ ὑποσ. 1-3.

τὴν ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου χρῆσιν συγχρόνων ἢ κατά τι προγενεστέρων του στοιχείων εἰς τὰς ὑπ' αὐτοῦ περιγραφὰς τῶν ταφικῶν ἐθίμων, διότι φαίνεται ὅτι μᾶλλον ἀπεικονίζει τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐπῶν ἐπὶ τῶν ἐθίμων τῶν πατροπαραδότων τῆς Ἄλου.

Παραμένουν οἱ τύμβοι τῆς Κολοφῶνος, οἱ ὁποῖοι χαρακτηρίζουν τὴν Ἰωνίαν, τὴν περιοχὴν δηλαδὴ τὴν ὁποίαν θὰ ἐγνώριζεν ὁ Ὅμηρος κατὰ βάθος. Οἱ τύμβοι αὐτοί, εἰς τοὺς ὁποίους ἀποδίδεται μεγάλη σημασία, τίθενται γενικῶς εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχήν. Δυστυχῶς ἡ ἐξακρίβωσις τῶν χρόνων, εἰς τοὺς ὁποίους οἱ τύμβοι αὐτοὶ ἀνήκουν, δὲν εἶναι δυνατή. Ἔχομεν μόνον μίαν προκαταρκτικὴν ἔκθεσιν τῆς ἀνασκαψάσης συναδέλφου δίδος Hetty Goldman, ἀπὸ τὴν ὁποίαν θὰ πρέπῃ νὰ ἀρυσθῶμεν τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα διὰ τοὺς τύμβους. Τὴν ἔκθεσιν αὐτὴν ὁ κ. Ἀνδρόνικος ἀποκαλεῖ «ἐξαιρετικὰ χρήσιμη γιὰ μᾶς», τοῦτο δὲ μᾶς κάμνει νὰ πιστεύσωμεν ὅτι εἰς αὐτὴν θὰ ἔχωμεν χρήσιμα στοιχεῖα. Δυστυχῶς ἡ ἔκθεσις αὐτὴ εἶναι, ὅσον δύναται νὰ γίνῃ, βραχεῖα. Εἰς τὴν 68ην σελίδα (ὄχι εἰς τὴν 67ην, ὅπως ἔγραψεν ἡ Lorimer, ἔ.ἀ., σ. 106 ὑποσ. 4, καὶ ἐπανέλαβεν ὁ κ. Ἀνδρόνικος, σ. 53 ὑποσ. 4) τοῦ 27ου τόμου τοῦ AJA (1923) εὑρίσκομεν ὅλας τὰς περὶ τῶν τύμβων τῆς Κολοφῶνος πληροφορίας, τὰς ὁποίας μᾶς δίδει ἡ ἀνασκαφεὺς καὶ αἱ ὁποῖαι εἶναι αἱ ἑξῆς: «Investigations of the cemeteries revealed a tholos tomb, robbed, but with fragments of Mycenaean pottery; *burned burials with a quantity of geometric pottery;* and unburned interments of the fourth century». Εἰς ποίους ἀκριβῶς χρόνους ἀνῆκον τὰ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα δὲν ἀναφέρει ἡ ἀνασκάψασα. Οὐδὲ εἶναι δυνατὸν νὰ μελετήσωμεν τὰ ἀγγεῖα αὐτά, διότι ἠφανίσθησαν, ὅτε ὁ μικρασιατικὸς πόλεμος τοῦ 1922 ἔθεσεν ἀπότομον τέρμα εἰς τὴν ἀνασκαφήν.

Εἰς τὴν ἰδίαν ἔκθεσιν, ἀλλ' εἰς τὴν 67ην σελίδα τοῦ AJA 1923, ἡ Goldman ἀναφέρει, ὅτι εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῆς Κολοφῶνος ἀπεκαλύφθησαν θεμέλια οἰκημάτων τῆς τετάρτης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος, καὶ προσθέτει: «A pit dug through the floor of one of the houses revealed the walls of an earlier house more than four metres below the fourth century level and quantities of interesting geometric pottery». Δυστυχῶς καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα αὐτὰ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα δὲν διεσώθησαν. Ὁ Holland ὅμως, ὁ ὁποῖος ἔλαβε μέρος εἰς τὴν ἀνασκαφὴν καὶ ἐξεπόνησεν ὅσα ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια ἔχομεν δι' αὐτήν, τὸ 1944 περιέγραψε τὰ οἰκήματα αὐτά, ἐδημοσίευσε τομὴν τῆς δοκιμῆς τῆς μνημονευομένης ὑπὸ τῆς Goldman καὶ ἐχρονολόγησε μὲ μεγαλυτέραν ἀκρίβειαν τὰ γεωμετρικὰ ὄστρακα τὰ εὑρεθέντα εἰς τὴν ἀκρόπολιν. Ἰδοὺ τί γράφει σχετικῶς[1]: «Just above stereo a bit of a gold

1. L. B. Holland, Hesperia 13 (1944), σ. 140, εἰκ. 22 εἰς σ. 141.

ornament and a blackened area were found, indicating a floor at this level». Τὸ κατώτατον τοῦτο στρῶμα ἔχει πάχος ἐλάχιστον, ὀλιγώτερον τῶν 0.20 μ., ὡς φαίνεται ἀπὸ τὴν τομὴν τῆς εἰκόνος του 22. «Then for a height of perhaps 1.20 m. the earth contained only early sherds - one fine one with a geometric pattern and part of a goose, ca. 0.20 m. above stereo, others with groups of dots and angular parallel lines, and pieces of «marbled ware», characteristic Lydian pottery decorated with thin varnish in wavy combed bands, *all belonging to the seventh and early sixth centuries*, the period of Lydian occupation». Κατὰ τὸν Holland λοιπὸν τὰ γεωμετρικὰ ὄστρακα τὰ εὑρεθέντα εἰς τὴν ἀκρόπολιν, προερχόμενα ἀπὸ τὸ πρῶτον κύριον στρῶμα τοῦ οἰκισμοῦ της, ἀνήκουν εἰς τὸν 7ον αἰῶνα. Ἀρχαιότερα ὄστρακα δὲν εὑρέθησαν. Τοῦτο βεβαίως δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν τύχην καὶ νὰ ὑποτεθῇ ὅτι εἰς ἄλλα μέρη τῆς ἀκροπόλεως, ἐὰν ἀνασκαφοῦν, θὰ εὑρεθοῦν ἀρχαιότερα ὄστρακα. Αἱ παρατηρήσεις τῆς Goldman ὅμως καὶ τοῦ Holland δημιουργοῦν τὴν πιθανότητα τοῦ ταυτισμοῦ τῶν τύμβων πρὸς τὰ γεωμετρικὰ ὄστρακα τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τῆς ἀκροπόλεως, τοὐλάχιστον δὲν ἀποκλείουν τοιαύτην πιθανότητα. Ἀλλ' ἐὰν ταυτίσωμεν τοὺς τύμβους πρὸς τὰ εὑρήματα τῆς ἀκροπόλεως τότε θὰ πρέπῃ νὰ θέσωμεν καὶ αὐτοὺς εἰς τὸν 7ον αἰῶνα, ἤτοι εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τοῦ Ὁμήρου. Τοῦτο δὲ θὰ ὑποδείξῃ ὅτι καὶ οἱ τύμβοι τῆς Κολοφῶνος, ὡς ὁ τύμβος τῆς Ἄλου, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιδράσεως τῶν ἐπῶν ἐπὶ τῶν κατοίκων τῆς Ἰωνικῆς ἐκείνης πόλεως καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν εἶναι τεκμήρια ἀποδεικτικὰ τῆς πηγῆς, ἐκ τῆς ὁποίας ὁ Ὅμηρος ἠρύσθη τὰς πληροφορίας του διὰ τὰ ταφικὰ ἔθιμα, τὰ ὁποῖα περιγράφει. Ἡ πιθανότης αὐτή, στηριζομένη εἰς τὰ ὅσα δι' ἀνασκαφῶν γίνονται εἰς ἡμᾶς γνωστά, νομίζω ὅτι εἶναι ἀρκετὴ διὰ νὰ διαγράψῃ τοὺς τύμβους τῆς Κολοφῶνος ἀπὸ τὴν στήλην τῶν ἀποδεικτικῶν τεκμηρίων, μέχρις ὅτου νέα στοιχεῖα δι' ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθέντα παράσχουν θετικώτερα δεδομένα. Ἐπὶ τοῦ παρόντος αἱ ὑπάρχουσαι πληροφορίαι, αἱ πληροφορίαι τὰς ὁποίας παρέσχον οἱ ἀνασκάψαντες, δύνανται νὰ θέσουν τοὺς τύμβους μόνον εἰς τὸν 7ον αἰῶνα, ὁ αἰὼν δ' ἐκεῖνος δὲν ἀνήκει εἰς τὴν περίοδον τῆς δημιουργικῆς δράσεως τοῦ ποιητοῦ τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας. Κατὰ ταῦτα καὶ τὸ δεύτερον χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τοῦ κ. Ἀνδρονίκου δὲν ὑποστηρίζει τὰ συμπεράσματά του.

Ἡ ἀνασκόπησις τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων ἐκ τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα ὑπετέθη ὅτι ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ Ὅμηρος εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν ἐθίμων ταφῆς τῶν ἡρώων του εἶχεν ὑπ' ὄψει τὰ σύγχρονα ἢ κάπως ἀρχαιότερα τῶν χρόνων του ἔθιμα, ἄγει εἰς τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα.

Πρῶτον. Κατέστη φανερὰ ἡ ἀσάφεια, ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ εἰς τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν τῶν εὑρημάτων, τῶν ἀποδοθέντων γενικῶς εἰς τὴν γεωμετρι-

κὴν ἐποχήν. Τοῦτο ὀφείλεται ἰδίως εἰς τὸν τρόπον τῶν ἀνασκαφῶν καὶ εἰς τὰ ἀτελῆ δημοσιεύματα τῶν ἀνασκαφέων. Πρὸς τούτοις, ἡ γεωμετρικὴ εἶναι ἐποχὴ μακρά, περιλαμβάνουσα τοὐλάχιστον δύο αἰῶνας. Προτοῦ χρησιμοποιηθῇ δεδομένον, τὸ ὁποῖον γενικῶς χαρακτηρίζεται ὡς ἀνῆκον εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχήν, πρέπει πρῶτον νὰ ἐξακριβωθῇ ἐὰν ἀνάγεται εἰς χρόνους πρὸ τοῦ Ὁμήρου, συγχρόνους ἢ μεταγενεστέρους. Τοῦτο εἶναι ἀδύνατον διὰ πολλὰ παραδείγματα. Ὁ τύμβος τοῦ Βράνεζι καὶ ἡ περὶ αὐτοῦ ἔκθεσις εἶναι σαφὲς δεῖγμα χρονολογικῆς ἀβεβαιότητος. Εἰς τὰ ἀνωτέρω βεβαίως δὲν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τὸ πρόβλημα τὸ σχετικὸν μὲ τὴν χρονολογίαν τοῦ Ὁμήρου, ἀλλ' ἐδέχθην τὰ ὅσα περὶ αὐτοῦ λέγει ὁ κ. Ἀνδρόνικος διὰ νὰ μὴ μακρηγορῶ.

Δεύτερον. Ἡ ἐξακρίβωσις τῶν χρόνων τῶν χρησιμοποιουμένων δειγμάτων εἶναι ἀπαραίτητος, διότι πρὸς τὸ τέλος τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἔχομεν ἀναβίωσιν τῶν ἐθίμων τῶν περιγραφομένων εἰς τὰ ἔπη, προελθοῦσαν ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐπῶν. Τὸ παράδειγμα, τὸ ὁποῖον χρησιμοποιοῦμεν διὰ νὰ ἀποδείξωμεν τὴν πηγὴν ἐκ τῆς ὁποίας ἠρύσθη ὁ Ὅμηρος τὰς πληροφορίας του ἴσως εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιδράσεως τῶν ποιημάτων του. Παράδειγμα ὁ τύμβος τῆς Ἅλου.

Τρίτον. Τὰ γνωστὰ μέχρι τοῦδε παραδείγματα τύμβου ἐν συνδυασμῷ μὲ καῦσιν ἀποδεικνύονται ὡς ἀνήκοντα εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τοῦ Ὁμήρου. Τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν (τῆς Ἅλου) ὀφείλει τὴν ὑπόστασίν του εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐπῶν, ἴσως δὲ καὶ τὸ ἕτερον (τῆς Κολοφῶνος). Οὔτε ἓν παράδειγμα ἐξηκριβωμένου τύμβου ἐν συναφείᾳ μὲ καῦσιν προγενεστέρου τῶν ἐπῶν ἔχομεν εἰς τὴν Ἰωνικὴν γῆν. Τὸ παράδειγμα τοῦ τύμβου τοῦ Ἀσσαρλὶκ ἀνήκει εἰς τὴν Καρίαν.

Τέταρτον. Τὸ μόνον κοινὸν στοιχεῖον τῶν χρόνων τοῦ Ὁμήρου καὶ τῶν ἐπῶν εἶναι τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως. Καὶ αὐτὸ ὅμως παρουσιάζει δυσκολίας. Διότι εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ὁμήρου καὶ εἰς τοὺς κατά τι προγενεστέρους παραλλήλως πρὸς τὴν καῦσιν ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ὁ ἐνταφιασμός. Διατί τὸ ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ, τὸ σύγχρονον τοῦ Ὁμήρου, δὲν ἀναφέρεται; Ἡ παράλειψις ἐξηγεῖται μόνον ποιητικῇ ἀδείᾳ.

Πέμπτον. Αἱ διαφοραί, τὰς ὁποίας παρουσιάζουν τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς πρὸς τὰ τῶν ἐπῶν, εἶναι σοβαραὶ καὶ ἔχουν σχέσιν πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῶν συγχρόνων τοῦ Ὁμήρου μὲ τὴν κατάστασιν τοῦ νεκροῦ μετὰ θάνατον. Ἡ περὶ τοῦ Ἅδου καὶ τῶν ἐκεῖ παραμενόντων ἀντίληψις τοῦ ποιητοῦ δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του ἢ τῶν κατά τι προγενεστέρων, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἀνεπτυγμένην λατρείαν νεκρῶν.

Ἕκτον. Εἰς τὰ ἔπη δὲν ὑπάρχει ἴχνος ἡρωολατρείας. Εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ὁμήρου ἡ ἡρωολατρεία ἦτο συνήθης.

Δὲν ὑπάρχει, νομίζω, ἀνάγκη νὰ ἐπεκταθῶ εἰς τὴν ἐξέτασιν καὶ ἄλλων

συναφῶν στοιχείων ὡς αἱ στῆλαι, τὰ κενοτάφια, ἡ θυσία ἐνίοτε ἀνθρώπων καὶ ζώων κλπ. Πιστεύω ὅτι ἐτόνισα ἀρκούντως τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν ἐξηγοῦνται, ἐὰν δεχθῶμεν τὴν ὑπόθεσιν τῆς γεωμετρικῆς· συγχρόνου πατρότητος τῶν ἐθίμων ταφῆς τῶν περιγραφομένων εἰς τὰ ἔπη. Εἰς τὴν ἀρχὴν δὲ τῆς παρούσης μελέτης ὑπέδειξα ὅτι τὸ σύνολον τῶν ἐθίμων καὶ ὄχι μεμονωμένα στοιχεῖα πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν εἰς μίαν ἐπιστημονικὴν παραβολήν. Ἐν ἀντιθέσει, αἱ ὁμοιότητες τῶν μυκηναϊκῶν καὶ τῶν ὁμηρικῶν ἐθίμων ταφῆς εἰς τὸ σύνολόν των, εἶναι ἀξιοσημείωτοι. Θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ τὰς ἐπαναλάβω ἀκόμη μίαν φοράν.

Τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τεκμήρια ἀποδεικνύουν ὅτι καὶ οἱ μυκηναῖοι καὶ οἱ ἥρωες τῶν ἐπῶν ἐδείκνυον ἀδιαφορίαν διὰ τὴν τύχην τῶν ὀστῶν τῶν προγενεστέρων, συγγενῶν, φίλων καὶ ἑταίρων. Τοῦτο ὑποδεικνύει ὅτι αἱ βασικαὶ δοξασίαι περὶ τῆς μετὰ θάνατον καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου ἦσαν περίπου αἱ αὐταὶ εἰς τὴν μυκηναϊκὴν καὶ εἰς τὴν ὁμηρικὴν ἐποχήν[1]. Οἱ ἥρωες τῶν ἐπῶν ἵδρυον τύμβον ἄνωθεν τοῦ χώρου τῆς πυρᾶς. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον χῶμα ἐπεσωρεύετο ἐπὶ τῆς θόλου τῶν βασιλικῶν θολωτῶν τάφων. Ἡ στήλη ἐθεωρεῖτο ὡς «τὸ γέρας θανόντων», ἀποδεικνύεται δὲ ἐν χρήσει εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῶν μεσοελλαδικῶν χρόνων. Ἀτομικὰ ἀντικείμενα καὶ προμήθειαι ἐλαίου καὶ μέλιτος ἐτέθησαν ἐπὶ τῆς πυρᾶς τοῦ Πατρόκλου. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ὁμοίας φύσεως κτερίσματα καὶ προμήθειαι ἐνετίθεντο εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους. Καὶ εἰς τὰς δύο ἐποχάς, ζῷα ἀκόμη καὶ ἄνθρωποι, φαίνεται ὅτι ἐθυσιάζοντο ἐνίοτε κατὰ τὴν ταφήν. Δῶρα καὶ νέαι προμήθειαι δὲν προσεφέροντο εἰς τοὺς νεκροὺς τῶν ἐπῶν μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ταφῆς. Μετὰ τὴν φθορὰν τοῦ σώματος, ὄχι μόνον νέαι προμήθειαι καὶ δῶρα δὲν ἐτίθεντο εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀρχικὰ κτερίσματα ἐσκορπίζοντο, ἐθρυμματίζοντο καὶ πολλάκις ἐρρίπτοντο ἔξω τοῦ τάφου ἢ καὶ ἀφηροῦντο. Ἡ δοξασία ὅτι μετὰ τὴν κάθοδόν της εἰς τὸν Ἅδην «ἡ ψυχὴ» δὲν εἶχεν ἀνάγκην ὑλικῶν προμηθειῶν ἀποδεικνύεται κοινή. Σπονδαὶ πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ κατὰ τὴν ταφὴν φαίνεται ὅτι χαρακτηρίζουν καὶ τὰς δύο περιπτώσεις. Λατρεία ὅμως νεκρῶν, προγόνων καὶ ἡρώων, δὲν ὑφίστατο οὔτε εἰς τὴν μυκηναϊκὴν οὔτε εἰς τὴν ὁμηρικὴν ἐποχήν. Πλήρης ταρίχευσις εἶναι ἄγνωστος, ἐν ᾧ τὰ ἐπιτάφια δεῖπνα ἀποτελοῦν ἀπαραίτητον μέρος τῆς ταφῆς καὶ εἰς τὰ ἔπη καὶ εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περιοχήν. Τὸ ἔθιμον τῆς ἱδρύσεως κενοταφίων ἀποδεικνύεται κοινόν. Ἡ μόνη καὶ σπουδαιοτάτη διαφορὰ μεταξὺ τῶν ὁμηρικῶν καὶ τῶν μυκηναϊκῶν ἐθίμων ταφῆς συναντᾶται εἰς τὸν τρόπον ταφῆς, τὸν χρησιμοποιούμενον ὑπὸ τῶν ἡρώων τοῦ ἔπους καὶ τῶν μυκηναίων. Οἱ μὲν ἐχρησιμοποίουν τὴν καῦ-

---

1. Ὁμηρικὴν ἐποχὴν γράφοντες ἐννοοῦμεν τὴν ἐποχὴν εἰς τὴν ὁποίαν φέρονται ὡς ζήσαντες καὶ δράσαντες οἱ ἥρωες τῶν ἐπῶν τοῦ Ὁμήρου.

σιν, οἱ δὲ τὸν ἐνταφιασμόν. Τὴν διαφορὰν ταύτην ἡρμήνευσα, πιστεύω, κατὰ τρόπον σαφῆ καὶ ἱκανοποιητικόν. Οἱ Ἀχαιοὶ κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐκστρατείας υἱοθέτησαν τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως, τὸ χρησιμοποιούμενον ὑπὸ τῶν Τρώων. Τὴν ἐξήγησίν μου αὐτὴν συμμερίζεται καὶ ἡ Lorimer. Αἱ ὁμοιότητες τῶν ἐθίμων ταφῆς τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων καὶ τῶν ὁμηρικῶν εἶναι πολλαί, ἡ δὲ μόνη διαφορὰ ἑρμηνεύεται ἐκ τῶν πραγμάτων. Ἐν ἀντιθέσει αἱ διαφοραὶ αἱ παρατηρηθεῖσαι μεταξὺ τῶν ἐθίμων τῆς γεωμετρικῆς καὶ τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς εἶναι σοβαραὶ καὶ παραμένουν ἀνεξήγητοι, τὸ μόνον δὲ κοινὸν στοιχεῖον εἶναι τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ἦτο ὁ μόνος τρόπος ταφῆς τοῦ ὀγδόου αἰῶνος. Κατὰ ταῦτα νομίζω ὅτι τὸ συμπέρασμα τὸ ὁποῖον συνήχθη πρὸ χρόνων ὅτι ὁ Ὅμηρος, περιγράφων τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῶν ἡρώων του, εἶχεν ὑπ' ὄψει τὰ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς, τὰ ὁποῖα ἐγνώριζεν ἐκ παραδόσεως, εἶναι τὸ μόνον δυνατόν.

Ἴσως εἰς τὸ τέλος μοι ἐπιτραπῇ νὰ προσθέσω ἐν εἴδει ἐπιλόγου τὴν «ὁμολογίαν πίστεώς» μου, τὸ credo μου, διὰ τὸν Ὅμηρον καὶ τὰ ποιήματά του. Νομίζω ὅτι γνωρίζω ὅτι εἶναι ποιητὴς καὶ οὐχὶ ἱστορικὸς ἢ ἀρχαιολόγος καὶ ὅτι τὰ ἔπη του πρέπει νὰ ἀναγιγνώσκωνται ὡς ποιήματα καὶ νὰ ἀπολαμβάνωνται ὡς δημιουργήματα θείας φαντασίας καὶ πνοῆς· αὐτὸ ἄλλως τε μᾶς τὸ ἐδίδαξαν οἱ ἀείμνηστοι καθηγηταὶ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν πρὸ πολλῶν ἐτῶν. Πιστεύω λοιπὸν ὅτι ὁ Ὅμηρος ἦτο ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας, ὡς διεσώθη εἰς ἡμᾶς, ἐκτὸς τῶν μεταγενεστέρων προσθηκῶν· ὅτι ἔζησε καὶ ἐδημιούργησε τὰ ποιήματά του εἰς τὴν Ἰωνίαν καί, ἐπειδὴ εἶμαι Σμυρναῖος, πιστεύω ὅτι ἐγεννήθη καὶ ἐμεγάλωσεν εἰς τὴν Σμύρνην καὶ παρὰ τὸν Μέλητα ποταμόν. Πιστεύω ὅμως, καὶ εἰς αὐτὸ δὲν εἶμαι μόνος, ὅτι εἰς τὴν δημιουργίαν του ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν καὶ ἐχρησιμοποίησεν ὄχι μόνον τὰς παραδόσεις ἀλλὰ καὶ τὰς ἐμμέτρους παραδόσεις ποὺ διεσώζοντο εἰς τοὺς χρόνους του· ὅτι ἡ ἀρχὴ τῶν ἐμμέτρων αὐτῶν παραδόσεων ἀνέρχεται εἰς τοὺς χρόνους τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἐξυμνεῖ. Αἱ παραδόσεις αὐταὶ αἱ ἔμμετροι περιελάμβανον ὄχι μόνον ἐξιστορήσεις γεγονότων, ὡς ὁ Τρωικὸς πόλεμος ἐν γένει, ὁ ὁποῖος βεβαίως δὲν ἔγινεν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ὁμήρου, ἀλλὰ καὶ πληροφορίας σχετικὰς μὲ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς τοῦ πολέμου, μὲ τὰ ἔθιμά των, μὲ τὰ κτίσματά των. Τὰς πληροφορίας αὐτὰς πιστεύω ὅτι ὁ Ὅμηρος διετήρησεν εἰς τὰ ποιήματά του, ἐν ᾧ συγχρόνως ἀπέκλεισε πολλὰ στοιχεῖα τῶν χρόνων του, τὰ ὁποῖα ἦσαν εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὰ ἐκ παραδόσεως γνωστά. Εἰς τοὺς χρόνους του ἡ χρῆσις τοῦ σιδήρου διὰ τὴν κατασκευὴν ὅπλων καὶ ἐργαλείων ἦτο γενική· καὶ ὅμως ὁ Ὅμηρος «ἀγνοεῖ» τὴν χρῆσιν αὐτὴν τοῦ σιδήρου καὶ περιορίζεται εἰς τὴν ἐκ παραδόσεως γνωστὴν χρῆσιν τοῦ χαλκοῦ. Εἰς τοὺς χρόνους του ἡ ἡρωολατρεία ἦτο ἀνεπτυγμένη, ἐν τούτοις ὅμως δὲν τὴν ἀναφέρει εἰς τὰ ποιήματά του. Τὰ ἀνάκτορα τῶν ἡρώων περιγράφει ἐξ ὅσων γνωρίζει ἐκ παραδόσεως

χωρὶς νὰ προσθέσῃ οὐδὲ ἓν στοιχεῖον συγχρόνων του κτισμάτων. Πιστεύω ὅτι αἱ πληροφορίαι αὐταὶ δι' ἕνα ἀρχαιότερον τοῦ Ὁμήρου πολιτισμὸν δὲν παρέχουν πλήρη περιγραφήν του, ἀλλ' ὅσα στοιχεῖα ὁ ἀρχικὸς στιχουργὸς ἐθεώρησεν ἀναγκαῖα διὰ νὰ ὑπομνήσῃ εἰς τοὺς ἀκροατάς του γνωστὸν εἰς αὐτοὺς τρόπον ζωῆς. Διὰ τοῦτο ὡρισμέναι λεπτομέρειαι ἐλλείπουν ἀπὸ τὰς περιγραφὰς τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, διότι εἶχον παραλειφθῆ καὶ ἀπὸ τὰ ποιήματα, τὰ κατάλοιπα τῶν ὁποίων ἀπετέλεσαν τὴν ἔμμετρον παράδοσιν τῶν μεταγενεστέρων χρόνων· π.χ. ὁ Ὅμηρος ἀγνοεῖ τὰς μυκηναϊκὰς τοιχογραφίας, ἐν ᾧ φαίνεται ὅτι γνωρίζει τὰ κύρια μέρη τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων, διαφόρων τῶν οἰκημάτων τῆς ἐποχῆς του, διότι δὲν ἀνεφέροντο εἰς τὰς διασωθείσας ἐμμέτρους παραδόσεις. Πιστεύω ὅτι αἱ πληροφορίαι διὰ τὰ ἔθιμα, τὰ κτίσματα καὶ τὰ ἔργα τέχνης ἑνὸς ἀρχαιοτέρου πολιτισμοῦ, αἱ ὁποῖαι, διασωθεῖσαι εἰς τὰς ἐμμέτρους παραδόσεις, περιελήφθησαν εἰς τὰ ἔπη τοῦ Ὁμήρου καὶ τὰς ὁποίας βεβαίως ἡ φαντασία καὶ ἡ δύναμις τοῦ ποιητοῦ ἐποίκιλε, παραμένουν διὰ νὰ μᾶς διδάξουν. Καὶ πιστεύω ὅτι εἶναι ὑποχρέωσις τοῦ ἐπιστήμονος, τοῦ ἐπιζητοῦντος τὴν γνῶσιν τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, νὰ προσπαθῇ νὰ ἀποκαλύπτῃ τὰς πληροφορίας αὐτὰς ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ καὶ τῶν δυνάμεών του καὶ νὰ τὰς χρησιμοποιῇ διὰ τὴν διασάφησιν τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀποδεικνύεται εἷς τῶν λαμπροτέρων προϊστορικῶν πολιτισμῶν τῆς ἀνθρωπότητος. Τοῦτο καὶ προσπαθῶ νὰ πράξω. Ἐὰν ἡ πίστις μου αὐτὴ καὶ ἡ προσπάθειά μου νὰ φανῶ συνεπὴς πρὸς αὐτήν, εἶναι ὀρθολογισμός, τότε δέχομαι τὸν χαρακτηρισμὸν καὶ ἐμμένω εἰς αὐτόν, διότι πιστεύω ὅτι μόνον ἡ παράλληλος χρῆσις τῶν ἐξηκριβωμένων δι' ἀνασκαφῶν τεκμηρίων καὶ τῶν ὑποδείξεων, τὰς ὁποίας περιλαμβάνουν τὰ ἔπη, ἐπὶ τοῦ παρόντος τοὐλάχιστον καὶ μέχρις ἀνακαλύψεως καὶ ἄλλων γραπτῶν πηγῶν, θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ σκιαγραφήσωμεν τὸν πολιτισμὸν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, τὸν ἀκμάσαντα πρὸ τῆς λεγομένης καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Ὁ θολωτὸς τάφος Ἀχαρνῶν - Μενιδίου.

Τὰ ἐκ τοῦ δρόμου τοῦ θολωτοῦ τούτου τάφου εὑρήματα κατὰ κανόνα φέρονται ὡς ἀποδεικτικὰ τεκμήρια ὑπάρξεως λατρείας ἡρώων ὄχι μόνον εἰς τοὺς ἱστορικοὺς ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους. Ὁ Nilsson εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν τοῦ περὶ Μινωικῆς - Μυκηναϊκῆς θρησκείας συγγράμματός του καὶ εἰς σελίδα 603 γράφει σχετικῶς: «this is the most obvious example of a cult at a tomb persisting through the ages». Οἱ σύγχρονοι ἀκολουθοῦν πιστῶς τὰ συμπεράσματά του, τὰ ὁποῖα νομίζω, ὅτι δὲν δικαιολογοῦνται ἀπὸ τὰ πράγματα. Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ἐστηρίχθησαν ἐπὶ

τῶν δεδομένων, τὰ ὁποῖα ἐδημοσίευσεν ἰδίως ὁ Wolters εἰς τὸ Jahrbuch τοῦ 1899 καὶ ἐπὶ τῶν δημοσιεύσεων τῶν ἀνασκαφέων[1]. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ὅμως τοῦ Wolters αἱ περὶ μυκηναϊκῶν τάφων καὶ ἐθίμων γνώσεις μας ηὐξήθησαν κατὰ πολύ, ὥστε ἡ ἐκ νέου μελέτη τῶν δεδομένων τοῦ θολωτοῦ τούτου τάφου, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σημερινῶν γνώσεων, καθίσταται ἀπαραίτητος.

Ὡς γνωστόν, ὁ θολωτὸς τάφος τῶν Ἀχαρνῶν-Μενιδίου, τυχαίως ἀνακαλυφθείς, ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀθήναις Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου διὰ τοῦ H. Lolling τὸ 1879, τρία ἔτη σχεδὸν κατόπιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κύκλου Α ὑπὸ τοῦ Schliemann. Αἱ λεπτομέρειαι, αἱ ὁποῖαι μᾶς χρειάζονται διὰ τὴν μελέτην μας, εἰλημμέναι ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ Nilsson, διὰ νὰ μὴ ὑποτεθῇ ὅτι δὲν ἀποδίδω πιστῶς τὰ ὑπ' αὐτοῦ λεχθέντα, ἔχουν ὡς ἑξῆς: Ὁ δρόμος τοῦ τάφου εὑρέθη πλήρης παλαιῶν χωμάτων, τὰ ὁποῖα ἀπέδειξαν ὅτι διὰ τελευταίαν φορὰν ἐπληρώθη πρὸς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Τὸ στόμιόν του ἐφράσσετο ὑπὸ ξηροτοίχου, τὸ ἀνώτατον τμῆμα τοῦ ὁποίου ἐπερατοῦτο ὀλίγον κάτωθεν τοῦ ὑπερθύρου. Κατ' ἀκολουθίαν ἄνοιγμα 0.30 μ. περίπου εἶχεν ἀφεθῇ εἰς τὸ ἀνώτατον τμῆμα τοῦ στομίου. Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ « had later been blocked by stones fallen down from the walls into the dromos. In the lowest layers of this mass of stones several sherds of Mycenaean vases[2] and large fragments of coarse pottery and pithoi were found[3]. These sherds and fragments were blackened by smoke, even in their interior ». Εἰς τὸν δρόμον καὶ εἰς διάφορα σημεῖα εὑρέθησαν ὄστρακα καὶ ἀγγεῖα τῶν ἱστορικῶν χρόνων: (α) Ἓξ μέτρα ἀπὸ τοῦ στομίου καὶ εἰς βάθος $3\,^1/_2$ μ. ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους εὑρέθησαν ἓν πρώιμον Ἀττικὸν ἀγγεῖον καὶ μερικὰ ὄστρακα. (β) Ἀπὸ τοῦ σημείου ἐκείνου περὶ τὰ δέκα μέτρα πρὸς ἀνατολάς, καὶ παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ δρόμου, εὑρέθησαν πολλὰ τεμάχια ἀγγείων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν τεμάχια κορινθιακῶν ληκύθων, ἀγγεῖον μελανόμορφον τοῦ Σοφίλου καὶ τεμάχια πηλίνων εἰδωλίων. (γ) Περὶ τὰ δύο μέτρα ἀκόμη πρὸς ἀνατολάς, εἰς βάθος $1\,^1/_2$ μ., εὑρέθησαν πολλὰ τεμάχια ἀγγείων ρυθμοῦ κορινθιακοῦ καὶ μελανομόρφου καὶ τεμάχια πηλίνων εἰδωλίων. Τὰ εὑρήματα αὐτὰ ὁ Wolters ἐτοποθέτησεν εἰς τὴν τομὴν τοῦ τάφου, τὴν ὁποίαν ἀναδημοσιεύομεν εἰς τὴν εἰκόνα ὑπ' ἀριθμὸν 1. Παρὰ τὸ ὑπέρθυρον ἔχομεν τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 48 μέχρι τοῦ 52 καὶ 58 μυκηναϊκὰ ὄστρακα. Τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 53-54 ὄστρακα εἶναι τὰ τῆς ὁμάδος (α)· τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 40-44, 20-27 καὶ 38-40 εἶναι τὰ ὄστρακα τῶν ὁμάδων (β) καὶ (γ).

---

1. H. G. Lolling, κλπ., Das Kuppelgrab bei Menidi, 1880. Paul Wolters, « Vasen aus Menidi. II », Jahrbuch 14 (1899), σ. 103-135.

2. Ἀρ. 48-52, ὡς φέρονται εἰς τὴν δημοσίευσιν καὶ τὴν τομὴν τοῦ Wolters, ἔ.ἀ., σ. 113-114 καὶ 116.

3. Nilsson, ἔ.ἀ., σ. 601-602. Lolling, Das Kuppelgrab, σ. 8.

Ἐκτὸς τῶν εὑρημάτων τούτων ὁ Nilsson ἀναφέρει καὶ τὴν εὕρεσιν πυρῶν εἰς τὸν δρόμον: «About five metres from the door and a metre beneath the surface a layer of earth mingled with ashes and some fragments of bones were noted. Similar remains, though in a smaller quantity, were also found much deeper down».

Ἐπὶ τῶν δεδομένων τούτων στηριζόμενος καὶ ἀκολουθῶν τὴν γνώμην τοῦ Wolters, ὅτι τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν εἰς λατρείαν, ὁ Nilsson συνήγαγε τὸ περὶ λατρείας νεκρῶν ἡρώων συμπέρασμά του. Εἰς σελίδα 603 συμπεραίνει: «This is the most obvious example of a cult at a tomb persisting through the ages from the Mycenaean downwards to classical times and there is no doubt that it must be called a hero cult, even if we do not know by what name the hero was called». Τὸ ὅτι ἐδέχθη ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ τοῦ ἥρωος ἦτο συνεχὴς διὰ τῶν αἰώνων, ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ὅσων λέγει εἰς τὴν σελίδα 601: «From the time when the tomb was closed somewhere before the end of the Mycenaean age the cult went on uninterruptedly into the fifth century B.C., as is shown by the discovery of offerings in the dromos». Ἡ μελέτη τῶν ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου προελθόντων στοιχείων καὶ τῶν γραφομένων ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Nilsson προάγει εἰς τὰς ἀκολούθους παρατηρήσεις:

Πρῶτον. Ἡ συνεχὴς λατρεία, ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων μέχρι καὶ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, τὴν ὁποίαν διδάσκει ὁ Nilsson, δὲν ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν πραγμάτων, ὡς καὶ αὐτὸς τὰ ἐκθέτει. Τὰ ἀρχαιότερα εὑρήματα τῶν ἱστορικῶν χρόνων, τὰ εὑρεθέντα εἰς τὸν δρόμον, ἀνάγονται εἰς τὰ μέσα τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνος. Τὰ πρὸ τοῦ ὑπερθύρου εὑρεθέντα προϊστορικὰ ὄστρακα δύνανται νὰ τεθοῦν εἰς τὸν 12ον π.Χ. αἰῶνα. *Οὐδὲν εὕρημα ἔχομεν ἀπὸ τοὺς ἐνδιαμέσους αἰῶνας*, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 12ου μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνος. Τὰ ἐκ τοῦ δρόμου εὑρήματα ἀποδεικνύουν τὴν ὕπαρξιν μεγάλου κενοῦ — lacuna, ὡς θὰ ἔλεγον οἱ φιλόλογοι — τριῶν καὶ πλέον αἰώνων, διότι κατάλοιπα ἐκ τῶν αἰώνων αὐτῶν δὲν εὑρέθησαν. Κατ' ἀκολουθίαν, τὸ συμπέρασμα τῆς συνεχοῦς καὶ ἄνευ διακοπῆς (uninterrupted) λατρείας διὰ τῶν αἰώνων δὲν δικαιολογεῖται ἐκ τῶν πραγμάτων.

Δεύτερον. Τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα, τὰ εὑρεθέντα πρὸ τοῦ στομίου, ὑποτίθεται ὅτι ταῦτα ἀνήκουν εἰς ἀφιερώματα, ἀποδεικνύοντα λατρείαν. Τὰ «ἀφιερώματα» αὐτὰ ἐτέθησαν εἰς τὴν θέσιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρέθησαν, ἀφ' οὗ ἔπαυσεν ἡ χρῆσις τοῦ τάφου διὰ νέας ταφάς. Τὰ «ἀφιερώματα» ὑποτίθεται ὅτι ἐκαλύφθησαν ἀπὸ τοὺς λίθους, οἱ ὁποῖοι κατέπεσαν ἀπὸ τοὺς τοίχους εἰς τὸν δρόμον. Θὰ πρέπῃ, νομίζω, νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἦσαν πλήρη ἀγγεῖα, ὅτε κατετέθησαν, καὶ ὅτι ἐθραύσθησαν ὅταν οἱ λίθοι κατέπεσαν. Διατί τότε δὲν ἀνευρέθησαν ὅλα ἢ τὰ περισσότερα τεμάχιά των ἀλλὰ μόνον μερικὰ ὄστρακα; Θὰ ὑποτεθῇ ἴσως ὅτι τὰ ὑπόλοιπα τεμάχια ἐχάθησαν κατὰ

τὴν ἀνασκαφήν. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἶναι ἀδύνατος, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι, ὡς ἐκ τῆς δημοσιεύσεως φαίνεται, ἡ ἀνασκαφὴ ἐγένετο μὲ πολλὴν προσοχήν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι τὸ περιβάλλον, εἰς τὸ ὁποῖον τὰ ὄστρακα ταῦτα εὑρέθησαν, ἀποκλείει τοιαύτην ὑπόθεσιν. Καὶ ἐδῶ εἰς βοήθειαν τοῦ μελετητοῦ ἔρχεται ἡ ἀνασκαφικὴ πεῖρα, ἡ ὁποία ἔκαμε καὶ τοὺς ἀνασκάψαντας τὸν τάφον νὰ μὴ δώσουν μεγάλην σημασίαν εἰς τὰ ὄστρακα. Εἰς μίαν ἀνασκαφὴν ὁ ἀφανισμὸς ὀστράκων καὶ ἡ ἐξ ἀπροσεξίας τῶν ἐργατῶν, καὶ τῶν ἀρχαιολόγων συνάμα, ἀπόρριψίς των μὲ τὸ χῶμα εἶναι ὄχι μόνον πιθανὴ ἀλλὰ καὶ ἀποδεικνύεται ἀπὸ πολλὰς περιπτώσεις. Τὰ περὶ οὗ ὁ λόγος ὄστρακα ὅμως εὑρέθησαν «in the lowest layers of this mass of stones», μεταξὺ καὶ κάτωθεν λίθων, ὡς φανερώνει καὶ ἡ τομὴ τοῦ Wolters. Οἱ λίθοι αὐτοὶ θὰ ἀφηρέθησαν, ὡς συνήθως, ὁ εἷς κατόπιν τοῦ ἄλλου, διότι βεβαίως εἶναι ἀδύνατος ἡ σκαφή των καὶ ἡ διὰ τοῦ πτύου ἀπόρριψίς των, ὡς γίνεται διὰ τὸ χῶμα. Ὡς ἕκαστος τῶν λίθων ἀφηρεῖτο, ἀπεκαλύπτοντο τὰ κάτωθεν ἢ τὰ περὶ αὐτὸν ὄστρακα· ταῦτα δὲ θὰ ἦτο ἀδύνατον οἱ ἐργάται νὰ παρίδουν. Ἐπίσης ἀδύνατον εἶναι νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι θὰ ἐκράτουν μερικὰ μόνον καὶ τὰ ἄλλα θὰ τὰ ἀπέρριπτον. Ἐπιβάλλεται λοιπὸν τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ ὄστρακα ἐτέθησαν ὡς ὄστρακα, ἴσως ὄχι τόσον θρυμματισμένα, καὶ οὐχὶ ὡς πλήρη ἀγγεῖα ἐκεῖ ποὺ εὑρέθησαν. Εἶναι νομίζω ἀδύνατον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ λατρεύοντες ὡς «ἀφιερώματα» ἀνέθηκαν ὄστρακα ἀγγείων.

Τὰ ὄστρακα προφανῶς εἶχον ἐκτεθῆ εἰς πυράν, διότι αἱ ὄψεις των ἦσαν μαυρισμέναι. Ποῦ ἐγένετο ἡ ἔκθεσίς των αὐτή; Πιθανώτατα ἐκεῖ ὅπου ἐτελεῖτο καὶ ἡ ὑποτιθεμένη λατρεία, ἤτοι πρὸ τοῦ στομίου, εἰς τὸ μέρος ὅπου εὑρέθησαν τὰ ὄστρακα. Ἀλλ' ἴχνη πυρᾶς δὲν ἀναφέρονται εἰς τὰ κατώτατα στρώματα τῶν λίθων. Τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 58 ὄστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων εὑρέθησαν περὶ τὸ ἓν μέτρον ἄνωθεν τοῦ ἐπιπέδου τοῦ κατωτάτου στρώματος τῶν λίθων, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς τομῆς τοῦ Wolters. Καὶ αὐτὰ ἔφερον «deutlichen Spuren der Einwirkung des Feuers». Ἐὰν τὰ ὄστρακα εἶναι κατάλοιπα λατρείας καὶ ἐμαυρίσθησαν ἀπὸ τὴν πυράν, ἡ ὁποία ἦτο μέρος τῆς λατρείας, τότε ἴχνη τῆς πυρᾶς ἔπρεπε νὰ εὑρεθοῦν περὶ αὐτά. Ἡ πυρὰ θὰ ἠνάπτετο μεταξὺ τῶν «καταπεσόντων λίθων» καὶ οἱ ἐκτεθέντες εἰς τὴν πυρὰν λίθοι θὰ ἔφερον σαφῆ ἴχνη πυρακτώσεως. Τοιοῦτό τι δὲν ἐσημειώθη ὑπὸ τῶν ἀνασκαψάντων. Τὸ ὅτι ἦσαν εἰς θέσιν νὰ διακρίνουν τοιαῦτα ἴχνη, ἐὰν ὑπῆρχον, ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἀποκαλύψεως καταλοίπων πυρῶν, τὰς ὁποίας ἐξεχώρισαν εἰς διάφορα σημεῖα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ δρόμου, ὡς λέγει καὶ ὁ Nilsson. Εἶναι ἆρά γε δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι «ἀναθήματα» ἐκάησαν εἰς ἄλλο τι μέρος καὶ κατόπιν μέρος τῶν ὀστράκων μόνον μετεφέρθη καὶ ἀπετέθη πρὸ τοῦ ὑπερθύρου; Νομίζω ὅτι ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἶναι παράλογος. Τὰ ἴχνη λοιπὸν μαυρίσματος καὶ καπνοῦ, τὰ διασωθέντα εἰς τὰ ὄστρακα, δὲν ἀποτελοῦν ἀποδεικτικὰ τεκμήρια τῆς χρήσεώς των ὡς ἀναθημάτων καὶ

κατὰ συνέπειαν δὲν εἶναι ἐνδεικτικὰ λατρείας ἥρωος. Κατωτέρω θὰ ἴδωμεν πῶς τὰ ἴχνη αὐτὰ ἑρμηνεύονται.

Τρίτον. Τὸ ἐπίπεδον τῆς ἐπιχώσεως τοῦ δρόμου. Μετὰ τὴν τελευταίαν ταφὴν ὁ δρόμος ἐπληρώθη χώματος. Μετὰ δὲ τὴν πλήρωσιν αὐτήν, κατὰ τὸν Wolters καὶ τὸν Nilsson, θὰ ἀπετέθησαν τὰ μυκηναϊκὰ «ἀναθήματα-ὄστρακα» πρὸ τοῦ ὑπερθύρου. Κατ' ἀκολουθίαν, τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον εὑρέθησαν θὰ ἦτο καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἄνωθεν τοῦ πληρωθέντος δρόμου εἰς τοὺς χρόνους τῆς ἀποθέσεως. Κατὰ τὸν Wolters, τὸ ὕψος ἀπὸ τοῦ βράχου τῆς ἐπιφανείας ἐκείνης ὑποδεικνύεται καὶ ὑπὸ τῆς θέσεως τῶν ἀναθημάτων τῶν ἱστορικῶν χρόνων καὶ ὑπὸ τοῦ ὕψους τοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος ἔκλειε τὸν δρόμον τοῦ τάφου κατὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτοῦ ἄκρον. Ἐπὶ τῶν ἀναθημάτων τούτων βασιζόμενος εἰς τὴν τομήν του ὁ Wolters ὑπελόγισε τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐπιπέδου, τὸ ὁποῖον ἐσχηματίσθη μετὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ δρόμου πρὸς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Τοῦτο καθιστᾷ προφανὲς διὰ τῆς ἐπιγραφῆς «Bodenhöhe nach Verschluss des Grabes» (εἰκ. 1). Καὶ ὁ Nilsson φαίνεται ὅτι ἐδέχθη τὴν γνώμην τοῦ Wolters.

Προσεκτικὴ μελέτη τῆς γραμμῆς τῆς ἐπιφανείας, τοῦ «Bodenhöhe», θὰ φανερώσῃ ὅτι ἡ ὑποτεθεῖσα ἐπιφάνεια ἀποκλίνει, κατωφερίζει, πρὸς τὴν πρόσοψιν τοῦ τάφου. Εἶναι τοῦτο δυνατὸν ἢ καὶ πιθανόν; Νομίζω ὄχι. Διότι τὰ ὕδατα τῶν βροχῶν θὰ εὕρισκον φυσικὸν ροῦν πρὸς τὸ ὑπέρθυρον καὶ θὰ κατέκλυζον τὴν θόλον. Εἶναι δὲ γνωστὸν πόσον οἱ μυκηναῖοι ἐφρόντιζον νὰ κρατήσουν τὴν θόλον στεγανὴν καὶ νὰ ἀπαλλάξουν τὸ δάπεδόν της ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὰ ὕδατα, τὰ ὁποῖα πιθανῶς θὰ εἰσέδυον διὰ τῶν τοιχωμάτων. Ὁ «τάφος τῆς Κλυταιμήστρας» σαφῶς χαρακτηρίζει τὴν μέριμναν αὐτήν[1]. Ἴσως ὑποτεθῇ ὅτι τὸ χῶμα, τὸ ὁποῖον ἔφθανε κατὰ τὴν τομὴν τοῦ Wolters μέχρι τοῦ ὑπερθύρου, ἦτο ἀρκετὸν διὰ νὰ συγκρατῇ τὰ ὕδατα τῶν βροχῶν. Τὰ ὕδατα αὐτὰ τότε θὰ συνελέγοντο πρὸ τοῦ ὑπερθύρου. Ἡ εἰκὼν τῆς προσόψεως τοῦ τάφου, τὴν ὁποίαν ἐδημοσίευσαν οἱ ἀνασκαφεῖς καὶ τὴν ὁποίαν ἀναδημοσιεύομεν εἰς τὴν εἰκόνα μας ὑπ' ἀριθμὸν 2, φανερώνει ὅτι ἡ ἄνωθεν τοῦ ὑπερθύρου ἀνωδομὴ τῆς προσόψεως δὲν ἔχει τὸ σύνηθες ἀνακουφιστικὸν τρίγωνον, ἀλλὰ σχηματίζεται ἀπὸ ἐπαλλήλους πλακωτοὺς λίθους ὁριζοντίως τεθειμένους καὶ καταλείποντας κενὰ διαστήματα μεταξύ των[2]. Τὰ κενὰ αὐτὰ διαστήματα διήκουν δι' ὅλου τοῦ πλάτους τῆς τοιχοδομίας. Τὰ ὕδατα, τὰ ὁποῖα λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ «Bodenhöhe κλπ.» θὰ συνελέγοντο πρὸ τῆς προσόψεως, θὰ εἰσέρρεον διὰ τῶν κενῶν εἰς τὴν θόλον μὲ καταστρεπτικὰ

---

1. Τὰ τοιχώματα τῆς θόλου ἐκάλυπτον συνήθως διὰ παχέος στρώματος ὑδατοστεγοῦς πηλοῦ, εἰς τὸν θάλαμον δὲ τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμήστρας ἐλάξευσαν καὶ χάνδακα διὰ τὴν διαρροὴν τῶν ὑδάτων ἔξω τοῦ θαλάμου καὶ τοῦ δρόμου.

2. Das Kuppelgrab, σ. 7-8. Τὰ κενὰ αὐτὰ ποικίλλουν μεταξὺ 0.20 καὶ 0.15 μ.

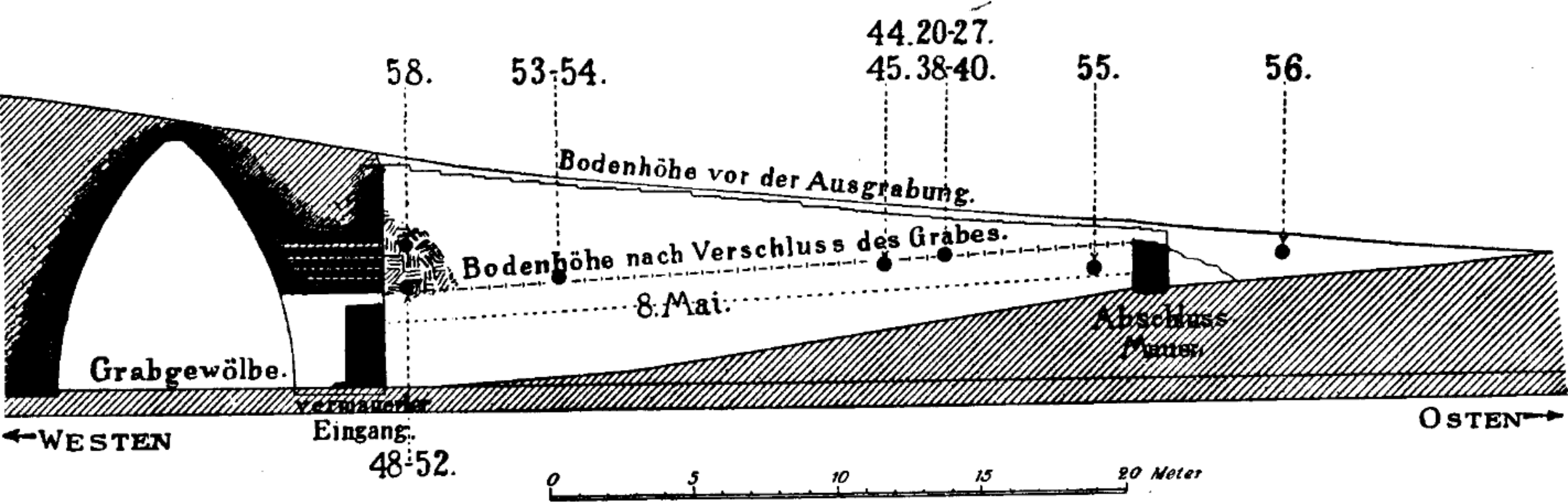

Εἰκὼν 1. Τομὴ θολωτοῦ τάφου Ἀχαρνῶν - Μενιδίου
κατὰ τὸν Paul Wolters, Jahrbuch, 14 (1899), σ. 116, εἰκ. 24.

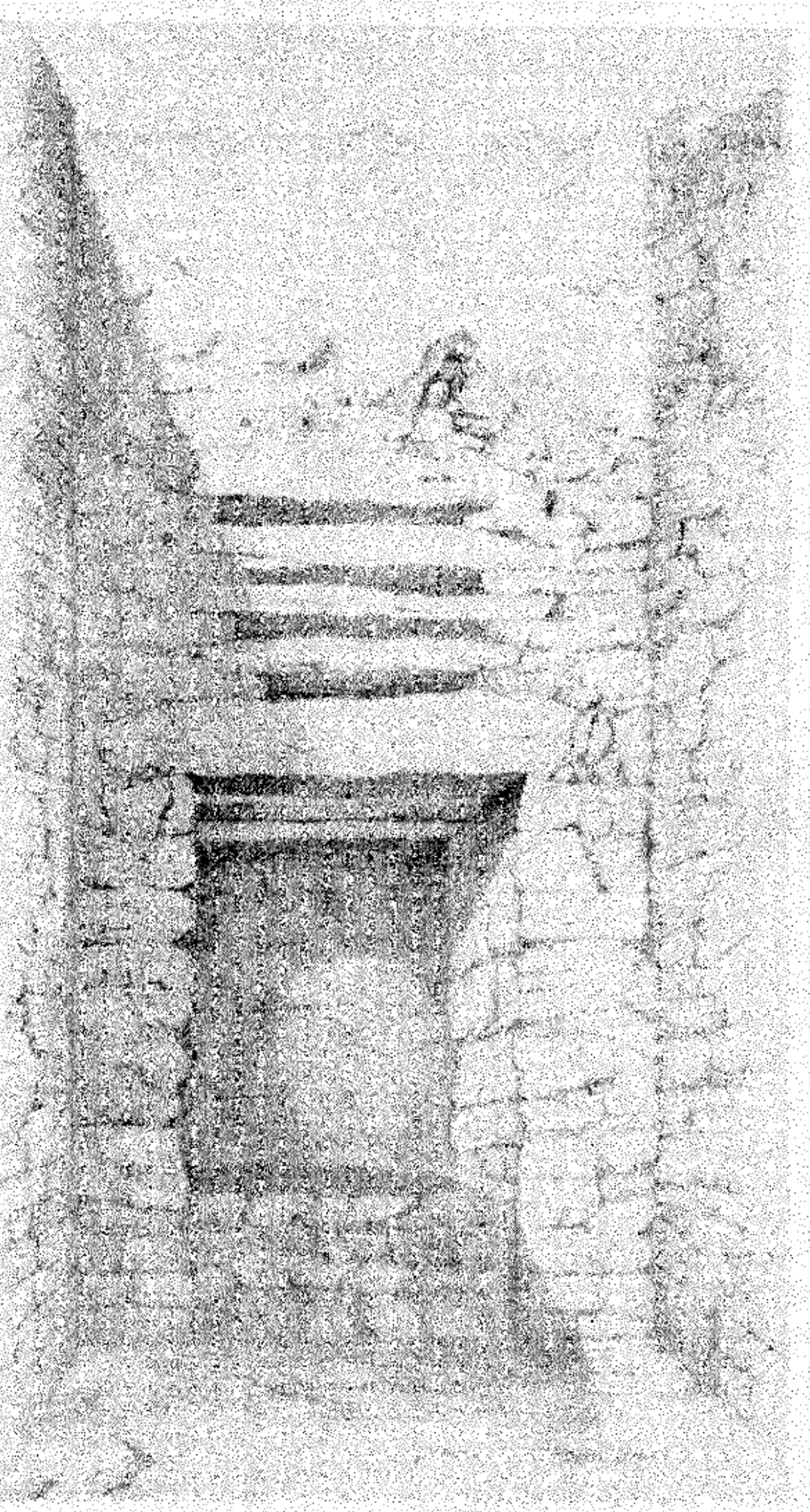

Εἰκών 9. Πρόσοψις θολωτοῦ τάφου Ἀχαρνῶν Μαν-διου.
H. G. Lolling, Das Kuppelgrab bei Menidi, πίναξ II.

ἀποτελέσματα. Ἄλλως τε εἶναι ἀπίθανον ὅτι οἱ Μυκηναῖοι θὰ ἄφηναν ἐκτεθειμένην τὴν πρόσοψιν μὲ τὰ κενά της ἀμέσως ἄνωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Οἱ συγγενεῖς τῶν ταφέντων βεβαίως δὲν θὰ ἐξέθετον τὸν τάφον καὶ τὸ περιεχόμενόν του εἰς προφανεῖς κινδύνους ἐκ τῶν ὑδάτων τῶν βροχῶν καὶ τῶν τυμβωρύχων. Ἀσφαλῶς θὰ ἐπλήρουν τὸν δρόμον οὕτως ὥστε καὶ ἡ φυσικὴ ροὴ νὰ εἶναι ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς, πρὸς τὴν ἔξοδον τοῦ δρόμου, καὶ τὰ κενὰ τῆς προσόψεως νὰ καλύπτωνται. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιπέδου μετὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ δρόμου θὰ ἦτο κατὰ πολὺ ὑψηλότερον τῆς γραμμῆς τοῦ « Bodenhöhe » τοῦ Wolters καὶ κατὰ συνέπειαν τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα, τὰ ὁποῖα ἐκλαμβάνονται ὡς ἀναθήματα, θὰ ἦσαν ὄχι ἐπ' αὐτῆς, ὡς ἁρμόζει εἰς ἀναθήματα, ἀλλὰ πολὺ βαθύτερον αὐτῆς. Τὸ ὕψος τῆς ἐπιφανείας μετὰ τὴν πλήρωσιν ἴσως ὑποδεικνύεται ὑπὸ τῶν ὑπολειμμάτων τῆς πυρᾶς καὶ τῶν ὀστῶν, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν μόνον ἓν μέτρον κάτω τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους καὶ περὶ τὰ πέντε μέτρα ἀπὸ τῆς προσόψεως, τὰ ἴχνη αὐτὰ ἴσως ἦσαν τὰ κατάλοιπα τοῦ τελευταίου ἐπιταφίου δείπνου τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Ἐὰν πράγματι οὕτως ἔχῃ τὸ πρᾶγμα τότε ἡ ἐπιφάνεια μετὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ δρόμου θὰ ἦτο περὶ τὸ ἓν μέτρον κάτω τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας καὶ ἡ χυτὴ γῆ, τὴν ὁποίαν ἐπεσώρευσαν, θὰ ἐκάλυπτε τὴν πρόσοψιν μέχρι τοῦ γείσου της.

Τέταρτον. Αἱ πρὸ τοῦ ὑπερθύρου καὶ τῆς ἀνωδομῆς τῆς προσόψεως λίθοι. Ὑποτίθεται ὅτι οἱ λίθοι αὐτοὶ κατέπεσαν ἀπὸ τοὺς τοίχους εἰς τὸν δρόμον. Διὰ νὰ φθάσουν εἰς τὸ βάθος ὅπου εὑρέθησαν θὰ ὑπῆρχε κενὸς χῶρος πρὸ τῆς ἀνωδομῆς τῆς προσόψεως καὶ μέχρι τοῦ ἀνοίγματος τοῦ κάτωθεν τοῦ ὑπερθύρου τοῦ τάφου. Διότι κατὰ τὸν Nilsson « the opening had later been blocked by stones fallen down from the walls into the dromos ». Εἶναι ἆρά γε δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ παρέμενεν ἐκτεθειμένον μέχρις ὅτου — later ὅπως λέγεται — ἐκλείσθη ὑπὸ τῶν καταπεσόντων λίθων; Ἐὰν ἔμενεν ἀνοικτὸν δὲν θὰ ἐσχημάτιζεν ὀχετόν, σχεδόν, διὰ τὰ ὕδατα τῆς βροχῆς; Ὅπως εἴδομεν ἀνωτέρω, ἡ ἐπιφάνεια ἡ σχηματισθεῖσα μετὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ δρόμου πιθανώτατα θὰ ἔφθανεν εἰς σημεῖον ὑψηλότερον καὶ τῆς γραμμῆς τοῦ Wolters καὶ τοῦ ὑπερθύρου. Πῶς λοιπὸν οἱ λίθοι θὰ εὕρισκον κενὸν διὰ νὰ διεισδύσουν κάτωθεν τῆς ἐπιφανείας αὐτῆς, ἵνα κλείσουν τὸ ἄνοιγμα τοῦ στομίου; Κατὰ τὴν τομὴν τοῦ Wolters ἡ πρὸ τῆς ἀνωδομῆς τῆς προσόψεως « μάζα τῶν λίθων » κατὰ τὴν βάσιν της εἶχε πλάτος ὑπὲρ τὰ 2 μέτρα καὶ ὕψος περὶ τὰ 3 μέτρα. Ἐξ ἄλλου ἡ παρεχομένη ὑπὸ τῶν ἀνασκαφέων πρόσοψις διετήρει κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν λίθων της (εἰκ. 2). Ὅλος ὁ ὄγκος τῶν πρὸ τῆς προσόψεως λίθων ἦτο ἀδύνατον νὰ εἶχε καταπέσει ἐκ τῶν τοίχων της καὶ ἐκ τῶν παρακειμένων τοίχων τοῦ δρόμου, διότι οἱ τοῖχοι ἐκεῖνοι διεσώζοντο σχετικῶς καλῶς. Οὔτε ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ κατακορύφως καὶ βαθμηδὸν

καταπεσόντες πλακωτοὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον λίθοι, οἱ χρησιμοποιηθέντες διὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ τάφου, θὰ ἐκύλισαν εἰς πλάτος δύο μέτρων κατὰ τὴν βάσιν. Δι' ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ «μάζα τῶν λίθων» δὲν κατέπεσε πρὸ τῆς προσόψεως ἀφ' οὗ ἐπληρώθη ὁ δρόμος καὶ ἐγκατελείφθη ὁ τάφος, οὐδὲ ἐκάλυψε χῶρον ὅπου ἐτελεῖτο λατρεία. Καὶ ἡ «μάζα αὕτη τῶν λίθων» ἐξηγεῖται ἀσφαλῶς ἀπὸ τεκμήρια συναχθέντα ἀπὸ ἀνασκαφὰς ἄλλων μυκηναϊκῶν τάφων καὶ ἡ ἐξήγησις αὐτὴ δὲν ἔχει καμμίαν ἀπολύτως σχέσιν μὲ λατρείαν.

Ἡ μελέτη καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῶν στοιχείων τῶν προελθόντων ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ δρόμου τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου ἀπέδειξε, νομίζω, ὅτι ταῦτα οὔτε μεμονωμένως οὔτε συνολικῶς ἀποδεικνύουν τὴν ὕπαρξιν λατρείας νεκροῦ ἥρωος κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν. Ἡ ἑρμηνεία, τὴν ὁποίαν ἔδωσαν εἰς τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἀποδεικνύεται ἀδύνατος. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἑρμηνεύονται πλήρως ἀπὸ τὰ παράλληλα δεδομένα τὰ συναχθέντα ἀπὸ τὰς ἀνασκαφὰς ἄλλων συγχρόνων τάφων.

Πρῶτον. Οἱ πρὸ τοῦ ὑπερθύρου καὶ τῆς ἀνωδομῆς τῆς προσόψεως λίθοι. Ὁ Nilsson, ὡς εἴδομεν, λέγει σχετικῶς: «this opening», δηλαδὴ τὸ ἄνοιγμα, τὸ ὁποῖον ἀφέθη μεταξὺ τοῦ ἀνωτάτου τμήματος τοῦ ξηροτοίχου, τοῦ φράσσοντος τὸ στόμιον, καὶ τοῦ ὑπερθύρου, «had later been blocked by stones fallen down from the walls into the dromos». Μέρος τῆς φράσεως αὐτῆς ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα καὶ μέρος εἶναι ὑποθετικόν. Τὸ ὅτι οἱ λίθοι ἔφραζον τὸ ἄνοιγμα ἀπεδείχθη ὑπὸ τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα. Τὸ πότε τοῦτο ἐγένετο — τὸ later δηλαδὴ — καὶ πῶς — by stones fallen down from the walls into the dromos — εἶναι ὑπόθεσις, τὴν ὁποίαν ὁ γράψας ἀφῆκεν ἀναπόδεικτον.

Πρέπει νὰ τονισθῇ, ὅτι τὸ μικρὸν ἄνοιγμα εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος τοῦ στομίου καὶ ὁ πρὸ τῆς ἀνωδομῆς τῆς προσόψεως τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου ὄγκος τῶν λίθων δὲν εἶναι στοιχεῖα μοναδικὰ καὶ ἰδιάζοντα συναντώμενα μόνον εἰς τὸν τάφον αὐτόν. Ὁ Τσούντας καὶ εἰς τὰς Μυκήνας αὐτὰς ἀνεῦρε δείγματα, τὰ ὁποῖα παρέχουν τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς στοιχεῖα, ὄχι εἰς θολωτοὺς ἀλλ' εἰς τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους, τοὺς ὁποίους ἀνέσκαψεν. Αἱ παρατηρήσεις, τὰς ὁποίας μᾶς παρέχει, καὶ αἱ ἐξηγήσεις του ἑρμηνεύουν πλήρως καὶ τὰ στοιχεῖα, τὰ προελθόντα ἀπὸ τὸν δρόμον τοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου. Ἰδοὺ τί σχετικῶς ἐδίδαξεν ὁ Τσούντας εἰς τὴν σοφωτάτην περὶ τῶν «Ἀνασκαφῶν τάφων ἐν Μυκήναις» μελέτην του, τὴν δημοσιευθεῖσαν εἰς τὴν Ἐφημερίδα τὴν Ἀρχαιολογικὴν τοῦ 1888. Εἰς τὴν σελίδα 129 γράφει: «Τὰ στόμια ἦσαν πάντοτε πεφραγμένα διὰ τοίχου ἐκ λίθων κοινῶν, ἅπαξ δὲ (τάφος 24ος) ἐκ πλίνθων ὠμῶν· ὁ τοῖχος ὅμως δὲν ἔφθανεν ἀκριβῶς μέχρι τοῦ ὑπερθύρου, ἀλλ' ἀφίνετο πάντοτε μικρὸν κενόν» [ὅπως καὶ εἰς τὸν θολωτὸν τάφον τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου]· «κατόπιν ἐπλη-

ροῦτο ὁ δρόμος διὰ χωμάτων, ὅταν δὲ ἡ πλήρωσις ἔφθανεν ὀλίγον κατωτέρω τοῦ ὑπερθύρου, ἔθετον πρὸ τοῦ κενοῦ λίθους ὀγκώδεις, οἵτινες ἐμπόδιζον τὰ χώματα νὰ καταρρεύσωσιν εἰς τὸν θάλαμον» [διὰ τὸν τάφον τοῦ Μενιδίου ὁ Nilsson γράφει: «this opening had been blocked by stones»]· «ἐπὶ τῶν ὀγκωδῶν λίθων», συνεχίζει ὁ Τσούντας, «ἔρριπτον εἶτα ἄλλους πολλοὺς μέχρι τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς γῆς οὕτως ὥστε τὸ πρὸ τοῦ τριγώνου» [δηλαδὴ τὸ πρὸ τῆς ἀνωδομῆς τῆς προσόψεως τμῆμα] «μέρος τοῦ δρόμου ἐπληροῦτο κυρίως διὰ λίθων» [ὅπως καὶ εἰς τὸν θολωτὸν τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου][1], «ὧν ἡ ἐξαγωγή», συνεχίζει ὁ Τσούντας, «ἄνωθεν ἦτο δυσκολωτάτη, ἂν μὴ ὅλως ἀδύνατος, διότι, ὡς εἴπομεν ἤδη, τὰ χείλη τοῦ δρόμου μάλιστα πρὸ τοῦ στομίου συνερχόμενα σχεδὸν ἐκλείοντο· διὰ ν' ἀνοιγῇ λοιπὸν ὁ τάφος ἀνάγκη ἦτο ν' ἀρχίσωσιν ἐκκενοῦντες τὸν δρόμον ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ αὐτοῦ ἄκρου, ὃ ἀπήτει πολὺν χρόνον καὶ πολλὴν ἐργασίαν». Σημειωτέον ὅτι ὁ Τσούντας ἀνέσκαψε θαλαμωτοὺς τάφους λαξευτοὺς εἰς τὸν βράχον καὶ οὐχὶ κτιστούς. Κατ' ἀκολουθίαν οἱ λίθοι, τοὺς ὁποίους ἀνεῦρε πρὸ τῆς ἀνωδομῆς τῶν προσόψεων, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶχον καταπέσει ἀπὸ τοίχους. Εἰς τὰς παρατηρήσεις τοῦ Τσούντα ἔχομεν τὴν πλήρη ἐξήγησιν τοῦ σωροῦ τῶν λίθων καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου. Οἱ λίθοι ἐκεῖνοι ἐτέθησαν πρὸ τῆς ἀνωδομῆς τῆς προσόψεως τοῦ θολωτοῦ μετὰ τὴν μερικὴν πλήρωσιν τοῦ δρόμου ὄχι μόνον διὰ περισσοτέραν ἀσφάλειαν τοῦ τάφου, ἀλλὰ διὰ νὰ καλύψουν τὰ κενὰ τόσον τοῦ στομίου ὅσον καὶ τοῦ ἄνωθεν τοῦ ὑπερθύρου τμήματος τῆς προσόψεως. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἐπιφάνεια μετὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ δρόμου θὰ ἦτο ὑψηλότερον καὶ τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τοῦ σωροῦ τῶν λίθων καὶ τὰ ὄστρακα, τὰ εὑρεθέντα εἰς τὰ κατώτατα στρώματα, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶχον ἀποτεθῇ ἐκεῖ μετὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ δρόμου. Ἀποδεικνύεται λοιπὸν ὅτι δὲν ἦσαν ἀναθήματα. Ὅτι καὶ ἄλλοι ἐρευνηταὶ ἀνεκάλυψαν ὀγκολίθους πρὸ τοῦ στομίου καὶ τῆς ἀνωδομῆς τῆς προσόψεως βεβαιοῦνται ὑπὸ τοῦ Wace[2].

Ἀκόμη καὶ μία μικρὰ λεπτομέρεια πιθανῶς ὑποδεικνύει ὅτι ὁ δρόμος ἐπληρώθη μέχρι καὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὄγκου τῶν λίθων. Εἴδομεν ἀνωτέρω, ὅτι πέντε μέτρα ἀπὸ τοῦ στομίου καὶ ἓν μέτρον κάτωθεν τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας, ἤτοι περὶ τὰ 3 μ. ἄνωθεν τῆς ὑπὸ τοῦ Wolters ὑποτεθείσης μυκηναϊκῆς ἐπιφανείας, εὑρέθη στρῶμα γῆς μεμειγμένης μετὰ τέφρας, περιεχούσης τεμάχια ὀστῶν[3]. Τὸ εὕρημα αὐτὸ ἔμεινεν ἀνεξήγητον. Εἶναι πιθανὸν νὰ ὑπο-

---

1. Ὅτι καὶ εἰς τὸν τάφον τοῦ Μενιδίου οἱ κατώτατοι λίθοι ἦσαν ὀγκωδέστεροι καὶ οὐχὶ πλακωτοὶ ἀλλὰ στρογγύλοι ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ὅσων γράφουν οἱ ἀνασκάψαντες, Das Kuppelgrab, σ. 8.

2. Chamber Tombs, σ. 128.

3. Das Kuppelgrab, σ. 4.

θέσωμεν ὅτι ἡ τέφρα καὶ τὰ ὀστᾶ ἦσαν κατάλοιπα ἐπιταφίου δείπνου, χαρακτηριστικοῦ τῶν μυκηναϊκῶν ἐθίμων ταφῆς καὶ νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ σημεῖον ὅπου εὑρέθη τὸ μεικτὸν τοῦτο στρῶμα ὑποδεικνύει τὴν μυκηναϊκὴν ἐπιφάνειαν πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ τάφου. Οἱ ἀνασκαφεῖς παρετήρησαν καὶ ἄλλα ἴχνη πυρῶν εἰς διάφορα ὕψη. Καὶ αὐτὰ δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν εἰς ἐπιτάφια δεῖπνα γενόμενα ἑκάστοτε μετὰ τὴν ταφὴν ἄλλοτε μὲν προτοῦ πληρωθῇ τελείως ὁ δρόμος ἄλλοτε δὲ μετὰ τὴν τελείαν πλήρωσίν του.

Δεύτερον. Τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα τοῦ δρόμου. Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὰ ἴχνη καπνοῦ, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν τὰ ὄστρακα, τὰ εὑρεθέντα εἰς τὰ κατώτατα στρώματα τῶν πρὸ τοῦ ὑπερθύρου λίθων; Εἰς τὴν ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Wolters ἐμελέτα τὰ ἐκ τοῦ τάφου ἀγγεῖα, αἱ ὑπάρχουσαι γνώσεις διὰ τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῶν μυκηναίων ἦσαν σχετικῶς ὀλίγαι καὶ παράλληλα, μολονότι εὐάριθμα, εἶχον παραμείνει ἄγνωστα. Ἔκτοτε καὶ ἄλλα παράλληλα εὑρέθησαν καὶ αἱ γνώσεις μας ηὐξήθησαν κατὰ πολὺ λόγῳ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν δημοσιεύσεών των. Τὰς λεπτομερείας τὰς σχετικὰς πρὸς τὸ πρόβλημά μας συνεκέντρωσα εἰς τὴν μελέτην μου « Cult of the Dead » καὶ τὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν τὰ ὄστρακα, ἡρμήνευσα εἰς τὴν σελίδα 97. Εἶναι πρὸ πολλοῦ γνωστὸν ὅτι οἱ τάφοι ἀπελυμαίνοντο διὰ πυρὸς ὁσάκις ἐχρησιμοποιοῦντο ἐκ νέου διὰ ταφὴν καὶ ἄλλων νεκρῶν. Πρὸς τούτοις ἴσως πυραὶ ἠνάπτοντο καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο κατὰ τὴν ἐναπόθεσιν τοῦ νεκροῦ ὡς μέρος τοῦ τυπικοῦ τῆς ταφῆς. Αἱ πυραὶ αὐταὶ ἠνάπτοντο ἐντὸς τοῦ θαλάμου καὶ ἄλλοτε μὲν εἰς πύραυνα, ἄλλοτε δ' ἐπ' αὐτοῦ τοῦ δαπέδου. Ἔχει ἀποδειχθῇ ὅτι οἱ μυκηναῖοι δὲν ἐπρόσεχον καὶ πολὺ ποῦ ἠνάπτοντο αἱ πυραὶ καὶ τί θὰ ἔκαιον ἢ θὰ ἐκάλυπτον διὰ καπνοῦ. Πολλάκις τὰ παρακείμενα μιᾶς πυρᾶς ὀστᾶ καὶ τὰ θραύσματα τῶν ἀγγείων ἐκαίοντο καὶ ἐμαυρίζοντο. Δείγματα πυρακτώσεως ὀστῶν παραθέτει καὶ ὁ Nilsson, εἰς σ. 595 ἑξ., ὁ ὁποῖος, ὅπως ὁ Wace καὶ ὁ Blegen, ἐδέχθη ὅτι ἡ πυράκτωσίς των ἦτο ἀποτέλεσμα τῶν ἀναπτομένων εἰς τὸν θάλαμον πυρῶν. Διὰ νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει καὶ ὡρισμένον παράδειγμα ἂς ἴδωμεν τί λέγει ὁ Wace: « In the centre of Tomb 524 a large fire seems to have been lighted *which blackened but did not burn the bones and potsherds* of previous interments »[1]. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον λοιπὸν ἦτο δυνατὸν νὰ πυρακτωθοῦν καὶ νὰ μαυρίσουν καὶ τὰ ἐκ τοῦ δρόμου μυκηναϊκὰ ὄστρακα. Ὅτι πυραὶ εἶχον ἀναφθῇ καὶ εἰς τὸν θάλαμον τοῦ τάφου Ἀχαρνῶν - Μενιδίου ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἐπιχώσεως, ἡ ὁποία ἐπλήρου τὸν λάκκον, τὸν εὑρεθέντα ἐντὸς τοῦ θαλάμου. Σημειωτέον ὅτι καὶ ὁ λάκκος αὐτὸς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς βόθρος καὶ διὰ λατρευτικοὺς σκοπούς, διότι προτοῦ ἀκόμη ἐγκαταλειφθῇ ὁ τάφος εἶχε καλυφθῇ ὑπὸ θραυσίου ἢ ἑδράνου.

---

1. Chamber Tombs, σ. 141.

Θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀντείπῃ τις ὅτι τὰ οὕτω πυραχτωθέντα ὄστρακα ἦσαν εἰς τὸν θάλαμον, τὰ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου εὑρέθησαν ἔξω αὐτοῦ εἰς τὸν δρόμον. Καὶ τοῦτο ἐξηγεῖται ἀπὸ ἕτερον ἔθιμον τῶν μυκηναίων, τὸ ὁποῖον ἤδη ἀνεφέραμεν. Ὅλοι οἱ ἀνασκάψαντες μυκηναϊκοὺς τάφους παρετήρησαν ὅτι πολλάκις ὄστρακα ἀρχικῶς ἀνήκοντα εἰς τὸ ἴδιον ἀγγεῖον εὑρέθησαν ἄλλα μὲν εἰς τὸν θάλαμον, ἄλλα δὲ εἰς τὸν δρόμον. Ἐπικαλούμεθα καὶ πάλιν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Wace, ἔ.ἀ., σ. 131, διὰ νὰ ὑπογραμμίσωμεν τὸ ἔθιμον τοῦτο : « In the dromoi of Tombs 516, 517, 518, 529, 530 and 533 », ὡς καὶ εἰς τὸν δρόμον τοῦ 515, « were found pieces of L.H.I - II ware which join on to other fragments found in the chambers ». Ἐν συνεχείᾳ λέγει ὅτι καὶ ὁ Τσούντας « in his excavations also noticed the comparative frequency with which sherds found in the dromoi joined on to others found in the chambers ». Τοῦτο ἀποδίδεται εἰς τὸ κατὰ καιροὺς « σάρωμα » τῶν λειψάνων καὶ τῶν κτερισμάτων τῶν προγενεστέρως ταφέντων. Τότε πολλὰ τῶν θρυμματισμένων ἀγγείων ἐρρίπτοντο ἔξω τοῦ θαλάμου εἰς τὸν δρόμον, ἐν ᾧ ἄλλα τεμάχιά των παρέμενον εἰς τὸν θάλαμον. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ τὰ ὄστρακα τοῦ δρόμου τοῦ τάφου τοῦ Μενιδίου ἐξεβλήθησαν τοῦ θαλάμου.

Ἀλλὰ τὰ ὄστρακα ἐκεῖνα εὑρέθησαν εἰς τὸ ὕψος τοῦ ὑπερθύρου σχεδὸν καὶ μεταξὺ τῶν λίθων τῶν ριφθέντων πρὸ αὐτοῦ. Καὶ τοῦτο ἐξηγεῖται ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ἕτερον ταφικὸν ἔθιμον τῶν μυκηναίων καὶ τὰς ἐκ τῆς σκαφικῆς πείρας γνώσεις. Εἴδομεν ὅτι κατόπιν ἑκάστης ταφῆς ὁ δρόμος ἐπληροῦτο· ὅτι δι' ἑκάστην νεωτέραν ταφὴν τὰ χώματα τοῦ δρόμου ἀφηροῦντο, μετὰ δὲ τὴν ταφὴν καὶ πάλιν ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ νὰ τὸν πληρώσουν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὰ χώματα τοῦ δρόμου ἐσκάπτοντο ἐπανειλημμένως καὶ ἀνεσκαλεύοντο. Προφανῶς ἡ στρωματογραφία των διαρκῶς μετεβάλλετο. Εἰς τὸν θάλαμον τοῦ τάφου τοῦ Μενιδίου εὑρέθησαν 6 σκελετοί. Ὁ δρόμος του λοιπὸν θὰ ἐσκάφη ἐκ νέου πέντε φορὰς καὶ θὰ ἐπληρώθη μὲ τὰ ἴδια σχεδὸν χώματα ἐξ φοράς. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ταφῆς τὰ ὄστρακα ἐρρίφθησαν ἔξω τοῦ θαλάμου. Διὰ τὴν τελευταίαν ταφὴν τὰ χώματα τοῦ δρόμου θὰ ἐσκάφησαν καὶ πάλιν καὶ θὰ συνεσωρεύθησαν κατὰ μῆκος τῶν τοίχων του διὰ νὰ ἐπανατεθοῦν μετὰ τὸν ἐνταφιασμὸν καὶ τὸ τοίχισμα τοῦ στομίου. Ὁ Τσούντας πρὸ πολλοῦ ἐδίδαξε, καὶ οἱ ἀνασκάψαντες γνωρίζουν καλῶς ἐκ τῆς πείρας των, ὅτι ὅταν χώματα συσσωρεύωνται, λιθάρια, ὄστρακα κλπ., ὡς βαρύτερα κυλοῦν πρὸς τὴν βάσιν τοῦ σωροῦ. Ὅταν ἀρχίζωμεν νὰ πληρῶμεν μίαν τάφρον ἢ τὸν δρόμον ἀρχίζομεν ἢ ἀπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ σωροῦ ἢ ἀπὸ τὴν βάσιν τῆς πρὸς τὴν τάφρον ἢ δρόμον πλευρᾶς. Κατ' ἀκολουθίαν βαρύτερα ἀντικείμενα, ὡς τὰ ὄστρακα, τὰ κυλίσαντα εἰς τὴν παρυφὴν τῆς βάσεως τοῦ σωροῦ τῆς ἀντιθέτου πλευρᾶς θὰ μείνουν καὶ θὰ ριφθοῦν τελευταῖα. Κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν τὰ ὄστρακα καὶ οὐχὶ πλήρη

ἀγγεῖα ἔμειναν τελευταῖα καὶ ὅταν ἔρριπτον τοὺς λίθους διὰ νὰ καλύψουν τὴν πρόσοψιν ἔρριψαν καὶ τὰ ὄστρακα. Σημειωτέον ὅτι ὁ Wolters γράφει « Elf Scherben von oberen Teil eines Napfes » καὶ « Seben Scherben eines ziemlich dickwandigen Gefässes » ἦσαν τὰ σπουδαιότερα ὄστρακα. Εἶναι πιθανὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὰ 11 καὶ τὰ 7 ὄστρακα, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν μέρος τοῦ ἀγγείου εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκον, μέχρις ὅτου ἐρρίφθησαν μὲ τοὺς λίθους πρὸ τῆς προσόψεως, ἀπετέλουν ἓν σύνολον, τὸ ὁποῖον ἐθραύσθη ὅτε ἐρρίφθησαν λίθοι ἐπ' αὐτοῦ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐξηγεῖται καὶ τὸ ἐπίπεδον, εἰς τὸ ὁποῖον εὑρέθησαν τὰ ὄστρακα.

Κατὰ ταῦτα τὰ τεκμήρια, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐβασίσθη ἡ ὕπαρξις λατρείας ἥρωος εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ εἰς τὸν θολωτὸν τάφον τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου, ἀποδεικνύονται ἐπὶ τῇ βάσει παραλλήλων εὑρημάτων καὶ στρωματογραφικῶν λόγων, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχοντα πρὸς λατρείαν. Ἑρμηνεύονται πλήρως ὡς συνήθη ἀποτελέσματα τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον οἱ μυκηναῖοι κατεσκεύαζον τοὺς τάφους των, ἐπλήρουν τοὺς δρόμους μετὰ τὴν ταφὴν καὶ ἐθρυμμάτιζον τὰ κτερίσματα τῶν προγενεστέρων. Λατρεία ἥρωος εἰς μυκηναϊκοὺς χρόνους πρὸ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου δὲν ἀποδεικνύεται ὡς ὑπάρχουσα.

Ἴσως θὰ πρέπῃ νὰ προσθέσω μίαν ἀκόμη λεπτομέρειαν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους λατρεία ἥρωος ἐτελεῖτο εἰς τὸν δρόμον τοῦ τάφου. Ἀφ' οὗ ἀπεδείχθη, νομίζω, ὅτι τὸ μυκηναϊκὸν ἐπίπεδον ἔφθανε μέχρι σχεδὸν τοῦ ἀνωτάτου δόμου τῆς προσόψεως τῆς εἰσόδου, πῶς θὰ ἐξηγηθῇ τὸ ἐπίπεδον, εἰς τὸ ὁποῖον εὑρέθησαν τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ ὄστρακα τῶν ἱστορικῶν χρόνων; Ἡ ἀπάντησις καὶ εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι εὔκολος καὶ σαφής. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἐτέλουν τὴν λατρείαν των εἰς ἀρκετὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς προσόψεως τοῦ τάφου. Τὰ κατάλοιπα εἰς ἄλλας περιπτώσεις λατρείας εὑρέθησαν ἢ ἐντὸς τοῦ θαλάμου, ὅταν ἡ στέγη του εἶχε καταπέσει, ἢ πρὸ τῆς προσόψεως ἢ ἄνωθεν τοῦ θαλάμου. Εἶναι λογικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι, ἐὰν ἡ πρόσοψις τῆς εἰσόδου τοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου ἦτο καταφανής, ἀμέσως πρὸ αὐτῆς θὰ ἐτελεῖτο ἡ λατρεία. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ πλησιέστερον σημεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον εὑρέθησαν κατάλοιπα ἱστορικῶν χρόνων, ἀπεῖχεν 6 ὅλα μέτρα ἀπὸ τῆς εἰσόδου καὶ ταῦτα ἦσαν σχετικῶς ἐλάχιστα. Τὰ πολυάριθμα ὄστρακα καὶ ἀγγεῖα εὑρέθησαν 10 καὶ 12 μέτρα πρὸς ἀνατολὰς τοῦ σημείου ἐκείνου, ἤτοι περὶ τὰ 16 καὶ 18 μέτρα ἀπὸ τῆς εἰσόδου. Διατί αὐτὴ ἡ ἀπόστασις;

Ἡ μόνη δυνατὴ ἐξήγησις εἶναι ὅτι ὄχι μόνον ἡ πρόσοψις δὲν ἦτο καταφανής, ἀλλ' ὅτι καὶ ὁ πρὸ αὐτῆς δρόμος εἰς ἀρκετὴν ἀπόστασιν ἦτο τόσον πεπληρωμένος ὥστε δὲν παρεῖχεν εὐκολίαν χώρου διὰ τὴν λατρείαν. Ὅπως εἴδομεν ἀνωτέρω, ἡ θόλος συνήθως ἐκαλύπτετο ὑπὸ χυτῆς γῆς, ὑπὸ τύμβου

ἀρκετῶν διαστάσεων. Ὁ ὄγκος γῆς, ὁ ὁποῖος ἐκάλυπτε τὴν θόλον τοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου, θὰ ἐξετείνετο καὶ πέραν τῆς εἰσόδου καὶ θὰ ἐκάλυπτε καὶ μέρος τοῦ δρόμου. Ὁ Wace ὑπελόγισεν ὅτι ὁ τύμβος τοῦ λεγομένου τάφου τῆς Κλυταιμήστρας εἶχε διάμετρον σχεδὸν 50 μέτρων. Ὁ τύμβος αὐτὸς θὰ ἐκάλυπτε περιοχὴν τοῦ δρόμου ἕως 12 μέτρων. Ἐὰν ἀκολουθήσωμεν τὴν αὐτὴν ἀναλογίαν διαμέτρου τύμβου, θόλου καὶ μήκους στομίου, θὰ φθάσωμεν εἰς τὸ πιθανὸν συμπέρασμα ὅτι ὁ τύμβος τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου ἐκάλυπτε περιοχὴν τοὐλάχιστον 6 μέτρων ἀπὸ τῆς εἰσόδου πρὸς τὸν δρόμον. Κατὰ τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, πέραν τῶν 6 μέτρων δηλαδή, ἡ πλευρὰ τοῦ κώνου τοῦ τύμβου θὰ συνήντα τὴν ὁριζοντίαν γραμμὴν τοῦ δρόμου, ὡς ἐπληρώθη μετὰ τὴν τελευταίαν ταφήν. Κατὰ ταῦτα, ὁ τύμβος χυτῆς γῆς θὰ ἐκάλυπτεν ἀκόμη τὴν πρόσοψιν καὶ τὸ παρ' αὐτὴν τμῆμα τοῦ δρόμου εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους καὶ διὰ τοῦτο ἡ λατρεία, τὴν ὁποίαν ἤρχισαν περὶ τὰ μέσα τοῦ ὀγδόου π.Χ. αἰῶνος, δὲν ἐτελεῖτο ἀμέσως πρὸ τῆς προσόψεως ἀλλ' εἰς ἀπόστασιν ἀπ' αὐτῆς.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ